

МИХАЙЛО ШАРИК

ДІТИ ВІЙНИ

Лев 55

ШАНОВНІ

ЧИТАЧІ І ПЕРЕДПЛАТНИКИ

ВИДАЇ КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!

КНИЖКОЮ Ч. 25 ми розпочали видання III серії випусків КПУК, від Ч. 25 до Ч. 36, або 1600 сторін друку. Посилаємо Вам книжку Ч. 28, це є четверту книжку з III серії.

ПЕРЕДПЛАТА на 12 книжок виносить \$9.00, тобто коло 75 центів за одну книжку, а в книгарському продажі по \$1.25. Заощадіть собі кошти і дешево придбайте гарну бібліотеку.

ЗАПРОШУЄМО до передплати всіх дотеперішних Передплатників і просимо приєднати хоч одного нового. Збільшимо кількість передплатників то зможемо покращати якість бібліотеки.

ЗАМОВЛЕННЯ ПОСИЛАТИ:

P. O. Box 3597 St. B
WINNIPEG, MAN., CANADA

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK № 28

MYKHAILO SHARIK

CHILDREN OF WAR
MEMOIRS

PART III

IVAN TYKTOR PUBLISHER

19 — WINNIPEG — 58

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 28

МИХАЙЛО ШАРИК

ДІТИ ВІЙНИ

СПОГАДИ

ЧАСТИНА III

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКОР

19 — ВІННІПЕГ — 56

diasporiana.org.ua

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Manitoba, Canada

1. РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ

На залізничній станції у Вінниці розходились наші шляхи: останні відділи армії УНР відходили до свого "союзника" Пілсудського, ми ж залишалися в нашого "союзника" Денікіна.

Поручник УНР закупив цигарку, глянув на стелю вінницького двірця й зідхнув:

— Велика частина незрячих повірила в ідею "общого котьолка". Таращанські полки пішли на службу ворогові в ім'я братерства й свободи "вплоть до отделенія". Побачите, селяни й робітники! Очі вам повилазять від московського добра! Будете кричати, плакати, бунтуватись, але буде запізно. Пізно шукати за загубленою річчю, коли ніч землю накрила!

— Гірка правда, пане поручнику! — озвався старший десятник-механік. — Проте не слід попадати в зневіру! Ось, як ми з тифозного ложа встанемо, весною поєднаємось з повстанцями, протверезіс весь народ, спільними силами вхопимо за зброю, і сліду з білих та червоних москалів не залишиться в Україні! У Москву всіх заженемо, а тоді і з Польщею легко справимось!

— Блаженні віруючі, друже десятнику! — відповів поручник. — Якби так не 50, а 500 тисяч було отаких здисциплінованих вояків як ви, що не сумні-

ваються в українську правду, не вірять чужим богам! Якби так, замість zdeкомплектованих дивізій, було в нас 7 чи 8 корпусів з Натієвим чи Болбочаном на чолі, тоді б я вам повірив. Я ж від першого військового з'їзду служу Україні, служу там, де кулі й смерть, на фронті. Отже добре знаю, чого нам бракує! Тепер уже пізно радити, коли петля на шії! Чи розірвемо її? З ким? З повстанчими отаманами, яких влада спирається на самогоні, тачанках і жінках? Кому яка користь з них? Десь колись принагідно вдарять по якомусь московському "карательному отряді", пострашать комісарів і жидів, витереблять одну чи другу ячейку, або пустять поїзд під "откос" — от і все. Такі удари добрі, та чи вони рятують положення? Хто з таких виконус накази влади? Уряд витратив на деяких з них багато грошей. Хіба ж ви не знаєте, яку ведмежу прислугу вчинив у вересні галицькій армії під Уманем Махно? От такі вони всі!

З'явиться і щезне як привид, а толку нема. Війни з такими не виграсмо! А спитайте одного чи другого такого отаманчика, з ким і за що він хоче битись. Він вам такого наговорить, що аж голова ходором ходитиме. Вони за все й з усіма б'ються, тільки не за те, за що треба! Це правда, що вони ненавидять большевиків і денікінців. Але ж вони ненавидять і наш уряд, не визнають Головного Отамана Петлюри так, як не визнавали гетьмана Скоропадського, ні Центральної Ради, ні Грушевського. Їхні держави — це волості й повіти, містечка й села, ліси й балки, де вони родились, звідки випади роблять, де ховаються в часі погоні. А їх уряди, їх президенти — це вони самі, кожний зокрема і ніхто більше!

Хіба ж ви не бачите користи для ворога з їх дій? Під претекстом боротьби з бандитизмом червоні й білі москалі палять і граблять села, вистрілюють добрих людей, гвалтують жінок, нищать дотла все, що веде до відродження й закріплення права й держави на цій землі. Цілі області вже третій рік терплять оті страхіння громадянської війни. Нейогидніші вчинки москалі пришивають українській армії. З того всього вони зручно фабрикують фільм ганьби для нас і показують це народові, мовляв, ось дивіться, яка та ваша Україна! А дехто вірить їм, хоч проти того свідчать тисячі трупів найкращих з-поміж нас. Ми з народом не вміємо заговорити однією мовою! Треба за горло схопити всіх отих Махнів, Шепелів, Зелених, Золотаренків та Марусь, а ручу вам, що ні ми до Пілсудського, ні ви до Денікіна не підемо. Тоді була б так сила, що Клемансо й Фош інакше б з нами говорили. Відберіть у москалів наших темних людей, але добрих військовиків та матросів, отих таращанців, коцюбинських та котовських і інших, то вони тікатимуть у Московію та не лише зброю, а й штани погублять!

Хто це має зробити? Замість піти в народ, як казав Міхновський на одному з'їзді, замість творити армію, зроблено все навпаки. Замість говорити однією мовою, заговорили мовами Вавилону й говоримо ними вперто далі. А наслідки самі бачите! Одні на фронтах за Україну гинуть, від тифу мруть, інші благоденствують, а ще інші стали ворогами власного народу. Я гордий, що галичани належать до тих, які за Україну б'ються.

...Надворі світла блимають у тумані, немов би соромились чогось. Довкола нас зібрався гурт військовиків і з затасним віддихом слухав поручника. Тільки свист паровоза перервав нашу розмову. Поручник поправив шолом, кобуру з пістолем, ударив закаблуками й кинув:

— Прощайте, друзі! Міняємось ворогами! Ми йдемо до вашого польського чортяки, а ви лишаєтесь з нашим московським дияволом! Пам'ятайте, що обом їм місце в пеклі, і наше завдання — загнати їх туди!

На станцію з розгоном в'їхав панцерник "Запорожець". У сталевому возі відкрились дверцята. Туди вскочив поручник і його козаки. А ми, прощаючи їх, стояли на струнко.

Того вечора розійшлись наші шляхи.

До міста вступили денікінські стежі. Останні частини Отамана Петлюри виїхали до польського пекла, а ми залишилися у московському аді.

2. З ДЕНІКІНЦЯМИ

Великими білими клаптями падав сніг. Вулицями Вінниці сунув поволі денікінський похорон. На чолі його везено сім домовин з мертвими офіцерами. Вони позавчора намагались заступити шлях панцерникові формації, що відходила до Польщі.

Ми спинилися з грузовиком біля мостів на Богу. Везли харчі. Маршуючі повз нас денікінські роти чортом на нас дивились. І нам душа кривавилась, коли дивились на отих неділимців, між якими було немало наших “земляків”. Ми були “союзники”. Наш союз — це була гра kota з мишею.

Політично справа виглядала так: денікінцям треба було союзу з нами, щоб послабити ненависть місцевого населення проти себе. Галичан мешканці України любили. Зате галицькій армії, хворій на тиф, потрібно було харчів, білизни, одностроїв, ліків, медичної обслуги, шпитальних ліжок та кілька місяців спокою. До того ходили між нами вістки, що денікінці обіцяли поробити заходи, щоб з Італії випущено з полону 75.000 українців. Вони мали приїхати Середземним морем, до Одеси, взяти зброю в руки й з'єднатись з нашою армією. Ми знали, що 75.000 свіжих вояків могли тоді чуда творити. Ця надія кріпила нас. Але її здійснення не дочекались ні ми, ні денікінці.

Згідно з умовою, ми повинні були до весни зреорганізувати свої сили та відзискати свою боєздатність.

З початком грудня наші хворі бригади посувались на південь по лінії Вапнярка - Бірзула - Одеса. Цілий грудень був дуже холодний. Глибокі сніги й морози кліщами схопили землю.

15 грудня вчителька Наталка Сливинська святкувала день народження. На те свято вона запросила нас, п'ять підстаршин літунського полку. Наталка оце вже 23-ій раз святкувала день свого народження. На доню був гордий її батько Макар, колишній вахмістр царського кінно-гвардейського полку в Петрограді. Його постава й хід ще й тепер наскрізь військові. До галичан родина мала свої симпатії. Наталка розповідала про Січових Стрільців, які, як вона казала, більше люблять Україну, як самих себе. Вона знала їхній бойовий шлях з Маківки через Царицин до Києва та називала багато прізвищ. Коли вимовляла прізвище сотника Черника, з її очей покотилась сльоза.

— Оце так! Мотовилівка... — не докінчивши замовкла вона. З нас ніхто не знав тоді багато про Січових Стрільців полк. Коновальця, але ми були горді, що таке почули про ближчих земляків.

По обіді Наталка з батьком та матір'ю обіцяли показати нам те місце, де Богун з козаками у водах Богу польське військо "купав". Поїхали ми туди добрими кіньми. Восени я їхав цим шляхом шукати за могилою булавного Гриця. Зима цілком змінила вигляд околиці, так що я її не пізнав.

Родина Сливинських із захопленням показувала нам сліди дій славного Богуна на берегах замерзлих вод. Ми заспівали пісню про славного Морозенка. Її вмить підхопили Сливинські. Наша пісня неслась над Богом і десть високо-високо, перескочивши тифозні зложища-могили, полинула на захід, до Збаража, де ляхи колись знімали вишиту сорочку з козацького полковника Мороза, виконуючи на ньому присуд смерти.

Два дні пізніше, 17 грудня 1919 року, наш полк дістав наказ переїхати до Одеси й там заквартируватись у літунському заводі "Анатра". Там ми мали перевести повний ремонт наших машин і моторів. Вінницю і її мешканців ми прощали як рідних. О годині 7 наш ешелъон рушив у напрямі Жмеринки. Хлопці раділи, що доведеться побачити великий порт України, Чорне море, яким колись чубаті запорожці ходили в Туреччину. Ми по дорозі співали, аж поки нас заколисав до сну ритмічний рух поїзду.

Значев'я на якійсь станції чуємо надворі метушню й гідку московську лайку та вигуки: "В Галіцію галічан!" Трудно зорієнтуватись, що це таке. Чую, як наш вартовий гукнув:

— Назад! Відійдіть, а то стріляти буду! — і цокнув забезпечником кріса.

— Ми ахвіцира, должні бить завтра в Адессе! Пропускай у вагон, дурак ти! — переконує вартового якийсь москаль.

— Не рухайся з місця, а то стріляю! — твердо відрубав наш вартовий.

Один по одному схоплюються зі сну наші хлопці, одягаються і, відкривши двері теплушки, спря-

мовують дула двох легких кулеметів на офіцерську юрбу. Я хочу й собі скочити, та ніяк не можу піднести голови.

Що зі мною? Голови не можу повернути. В ній шумить і гуде, чую якийсь біль, наче хтось душить, роздавити її хоче! Тіло безладно труситься, в очах жовто, а далі мов би якась чорна бездонна прірва розкрилась. Відчуваю, що лечу в цю прірву. Повз нас гадюкою зашипів і пролетів нібито якийсь поїзд, і заgrimів якийсь баритон:

— Валнярка!

Попадаю в обморок, лечу й нічого більше не пам'ятаю.

Це був тиф.

Здається, віки минули, поки я відкрив очі. Мене знімають з ешелону й кладуть у велику автомашину з червоним хрестом. В душі тривога, якийсь біль. Не хочу відійти від своїх товаришів. Знаю, що хто від них відійде, ніколи не вернеться. Думка думку переганяє. Хочу прохати друзів, щоб лишили мене у вагоні, щоб при них умерти, та не можу оформити думки, знайти слів. Не знаю, де ми! Бачу поручника Хруща. Щось поправляє коло моїх ніг. Почуваю до нього вдячність, але і жаль. Чому він не дозволив залишитись у вагоні з друзями? Я ж так вірно служив під його рукою. Може, був би я і розчулився трохи, але соромно: я ж вояк! Не личить!

Ще хтось щось говорив. Обіцяли відшукати, віддати мене. Але це мого стану не полегшило. Зда-

валося, що кожна наступна хвилина — це справді остання для мене.

Авто гнало вулицями, немилосердно трясло. Від того ще більше боліла голова. Біль переходив усякі межі. Здавалось, що живцем на той світ везуть.

Пам'ятаю, що я лежав на якійсь брудній долівці, в якомусь великому бараку, а коло мене сотні таких, як я, чорних, майже трупів. Прийшли два санітари-москалі. Відчитали моє прізвище, поклали мене на носі й понесли до якогось старого борода-того лікаря. Той обстукав мене, оглянув, щось написав на карточці й сказав до санітарів:

— З льотчиков! Забратъ в ахвѣцѣрской разпре-делительной!

Я знову в авті. А згодом опинився в якійсь великій освітленій залі. Повно людей, наче оселедців у бочці. Один коло одного лежали на залізних ліжках вояки й старшини. Мене поклали на ліжко; я випив гарячого чаю. Медсестра взяла трохи крові з пальця моєї лівої руки. А далі моє ліжко закрутилось. Я вхопився побічниць, щоб з нього не злетіти в якийсь чорний кратер.

Знову я прокинувся, як трясла мною автомашинна. В ній було нас два, а між нами санітар.

— Де я? — питаю санітара. — Скажіть, будь ласка!

— Ви в Адессе, в большом городе. Їдемо в госпіталь Олександра, куди вас призначено! — сказав він. — У вас возвратний тиф, ну і як не помрете, значить, всьо буде харашо! — потішив він мене. Може, в іншому випадку я був би і сміявся з такої потіхи, але тоді не до сміху було.

Я чув, як хтось відкрив важку залізну браму, впускав наше авто, а далі тишина. Санітари взяли мої ноші, внесли до вестибюлю, а тоді взяли мене під руки й повели. Як вели мене сходами, я побачив вмуровану в стіні вестибюлю статую Матері Божої, що немов усміхалась до мене, вітала, немов казала, що я знав, де допомогти шукати. Я й поручив себе їй опіці молитвою. Чи побачу її, оту статую ще раз? Чи вийду звідси, з отих масивних мурів, з шпиталю ворожої армії?

3. У ШПИТАЛІ

На другому поверсі санітар забрав мій однострій та всякі вояцькі дрібнички. Старанно “на нульку” обстриг мою голову, посадив у ванну й обмив. У теплій воді я знепритомнів. Опам’ятався вже аж на ліжку ч. 9, кімната 18. Дивлюсь по кімнаті і на дверях бачу напис, що це “Офіцерская”. Нас 9 у кімнаті. “Чому ж я опинився в офіцерській?” — подумав я. Тут чисто й спокійно. Це добре впливає на нерви.

В обідню пору мене напоїли добрим бульйоном. Тут, мабуть, якась помилка, що я опинився між офіцерами — трьома полковниками, одним штабскапітаном, двома капітанами-кіннотчиками, одним козацьким поручником з Кубані. Всі вони денікінці. З правого боку коло мене лежить якийсь непритомний земляк, чотар 3-го гарматного полку. Він помер між 8 - 9 січня 1920 року. На жаль, його прізвище я забув. Помер тоді, як я був непритомний від гарячки.

Прийшла сестра Ольга гарячку міряти. Я спитав її, чи я тут зможу залишитись на весь час хвороби? Сестра сказала, що все правильно, мене прислали сюди, в офіцерський Олександрівський шпиталь як літуна. Я аж тоді зрозумів, що це все завдячую Божому Провидінню!

6 січня 1920 вечором до мене й мого сусіда га-

личанина прийшли якісь жінки з святочними подарунками. Відчитавши наші прізвища, вони нам побажали всього добра з нагоди Різдва від Українського Громадського Комітету міста Одеси.

Того дня я прокинувся від другого нападу поворотного тифу. Мені дуже боліла голова. Тіло колодою лежало, коло серця млоїло, з хвилини на хвилину я чекав приходу смерті. Проте, почувши святочні побажання, мені мигнула думка про Святвечір. Якесь хвилювання огорнуло мене. Замість розумного слова подяки для жінок, мені тільки уста задрижали, а в серці я відчув якийсь глибокий біль. Це був біль за життям, що ось-ось зникало з вихудлого й виснаженого від тифу тіла.

Мені здавалось, що мій дід за 72 роки життя стільки терпіння не зазнав, як я за 20 років.

Якась студентка поклала на мій столик цигарки, шоколаду. Я був зворушений шляхетним жестом одеських українок, але таки не спромігся на слово подяки, хоч вони либонь з моїх очей її вичитували.

Мій земляк-гарматчик лежав уже кілька днів непритомний. Мабуть, він інстинктом відчув присутність тих добрих жінок, може, вухо голос їх зловило, бо він порушився й збілілими устами почав кликати:

— Мамо! Мамусю моя... Мамусю! Дай, подай... А жінки, дивлячись на нього, сльози нишком втирали.

За вікнами шпиталю свистів-заводив чорноморський вітер. Метелицею кружляли сніжинки. В порті акордами гуділи пароплавні гудки, сповіщаючи

українську землю, що народився Христос — символ волі й правди!

По третій тифозній атаці я пробудився аж 11 січня. На ліжку, де був чотар-гарматчик, лежав якийсь ранений у голову капітан. З-під бандажів видно було тільки кусок носа й уста. Він стогнав стогоном, від якого у жилах кров холонула.

Чергового дня я вже підвів був трішки голову. Запитав медсестру, куди дівся чотар-галичанин. Вона сказала, що три дні тому відійшов у вічність, не відзискавши притомности.

Рідна земля йому пером!

— Цей також довго не потягне, — додала вона. — Він з ваших, з хахлів!

Оцей додаток різонував мене по душі. Хахол? Денікінець?

Повертаю очі на картку над його ліжком і читаю: Василій Фйодоровіч Крайченко.

І за кого він так важко стогне? За єдиную, не-дєлімую?

Він, син українського народу, старшина, став на службу Денікінові, московській чорній сотні? І то тоді, коли Україна вже два роки як держава існує, коли сотнями та тисячами лягають на полі бою її сини за волю народу. За кого ж на тому самому ліжку помер мій земляк? На його картці було виразно написано: “3 гарматний полк Української Галицької Армії”. Читаю ще раз картку, де біля прізвища написано: “7 кримський артилерійський дивізіон”. І як же воно так? Два українці, два старшини, два гарматчики — один з них гине за Україну, а другий за Москву, за її ката?

19 січня 1920. Йордан. Я поволі приходжу до здоров'я. Ще перед сніданком на віки замовк мій новий сусід капітан Крайченко. Умер у муках і крові за Москву! А мене настирливо б'є думка: Що це ми за народ? Національна несвідомість? Схід? Ніяк не розумію.

Але, хіба ж наші з Галичини не служать ворогові? Добре пам'ятаю, як минулого року наші вели в полон поляків, і наш десятник Юречків пізнав свого рідного брата між полоненими поляками. Сержантом у них був. Не забуду моменту, як Петро вихопив пістоль. Тільки блискавичний рух конвойного унеможливив каїнський вчинок. Правда, Іван Юречків, як пізнав брата, вийшов з-поміж полонених, пірвав польську уніформу, кинув її братові під ноги й вияснив, що він зголосився до польської армії тільки тому, щоб урятуватись від червінки й смерти в італійському полоні. Він негайно вступив до української армії.

А скільки таких служили й умирали за ката, за Польщу? Мабуть, немало! Це століття неволі й її наслідки! Що в Галичині було менше таких випадків — це факт. Але в пропорції до кількості населення, може, і не було б великої різниці.

До Олександрівського шпиталю струмами плили ранені. 23 січня 1920 лікар казав мені вставати й пробувати ходити. Перша спроба не дала нічого, але потім я таки привчився ходити по шпитальному коридорі.

Того дня по обіді мені вручено документи й однострій. У дезинфекції з нього зробилась купа лахміття. Шкіряна літунська куртка виглядала жакли-

во. Мабуть, так і моє обличчя виглядало, бо коли я сів у трамвай, довкола мене зараз счинилась пустка, а в другому кінці трамваю люди товпились та поглядали в мій бік.

Одеса — це велике рухливе місто. Я його не знав. Я їхав і здавалось, що кінця не буде. Мене передавали в різних пунктах до інших возів. Мій напрям був “Анатра-Авіозавод”.

Сонце вже заховалось, як трамвай заїхав під мур жидівського цвинтаря. Це на краю міста. Мені помогли вийти й показали напрям до заводу. Ще й додали, що треба йти пішки яких 4 верстви.

— Там, — казали вони — знайдете своїх галіційських льотчиків.

На свіжому повітрі мною почало трясти. Зуб на зуба не попадав. Дув холодний вітер, насипував сніжні кучугури й барикади. Тиснув січневий мороз. Не під силу було йти в таку погоду. Неможливо було вертатись до шпиталю. Не було де ночувати. Цвинтарні дерева тріщали від вітру, били об камінні постументи “вибраного народу”. Вітер заводив якісь мелодії, гуляючи поміж засніженими могилами. Зліва море, а справа поле.

Закінчився мур цвинтаря. З трудом роблю крок за кроком і грузну в снігу. Не можу з нього витягнути перемерзлих ніг. Ще щастя, що на ногах високі шнуровані літунські черевики. Чую голод, гостро, дошкульно. Такий голод відчуває тільки людина, що довгі тижні боролася з тифом. Холодний піт заливає очі. Хочу спочити, спати.

Сів під муром на сніг. Закрив очі, слухаю морозної хуртовини. Десь далеко гуде пароплав, б'є

дев'ять разів якийсь годинник. Як зорі блистять на обрії світла великого міста, дзвонять дзвінки на запрягах. Одеса живе й рухається при всякій погоді, тільки я не можу рухатись, жити не можу. Сиджу на снігу, сперся об камінну стіну цвинтаря...

Тепло мені... Хочу спати. Морський вітер на цвинтарних деревах казку шепоче, стару цікаву казку про великі дії людей з України на далеких водах і в далеких землях.

Що значить супроти того тиждень, рік, десять чи сто? Що значить людина, місто, село, губернія, коли змістом казки є століття, віки, мільйони людей, цілі генерації.

Чого ж тоді стукоче в грудях моє серце в снігу на самому березі Чорного моря? Чує небезпеку, кінець віщує. Смішне! Що в тому віковичному змаганні значить життя однієї сірої людини? Порошинка й більш нічого! Лягай, братчику, вигідно в холодний пух ось тут, поруч десяток тисяч синів Мойсея, що зайшли сюди із землі Христа.

Засни ж і ти, ніби на сторожі біля них. Ти ж в однострою літунської сили цієї землі. Спи! Твою просту пісню доспівають інші!

...Пізно їде з Одеси додому німець-колоніст. Коло жидівського цвинтаря дибки стають його коні. Сам він уночі цвинтаря лякається. Коні пручаються, тікають убік та взад. А йому додому треба. Хто ж може залишатись у час нічних грабунків на ніч в Одесі? Та ще й з добрими кіньми! В Одесі, що кожної ночі кров'ю добрих людей спливає?

Він приборкав сполошених коней. Прив'язав їх до придорожнього дерева, а сам з молитвою йде за-

сніженим шляхом до цвинтаря шукати, від чого то тікають його коні.

Чи ж то якийсь жидівський мрець забув щось на цьому світі? А чи п'яниця безпросвітній, щоб покінчити з нужденним життям, забрив сюди в таку погоду? Так чи інакше, німець мусить перешкоду усунути. Йому додому спішно, лік для хворої дитини везе.

Іде німець і чорну пляму під муром бачить. Мабуть, вітер якусь ганчірку сюди заніс, треба її усунути! Схиляється й бачить присипану снігом людину. Хвилину вагається, тікати хоче. Але як і куди, коли на шляху його коні, а на санях лік для дитини?

Нахиляється він з острахом і кам'яніє. На шкіряному рукаві людини видніє нашитий пропелер. О, німець той знак знає! З заводу кожного вечора заходять до нього вояки з "Австрії", від літаків, за молоком і яйцями. Кожний з них має такий самий знак. Вони добрі люди й мову його знають, як не повністю, то бодай трохи, а все таки розуміють. Отже треба цю людину туди, до заводу, завезти.

Узяв він "австріяка", приволік до саней, поклав на них. Накрив його сіном і кінськими накриттями й щосили погнав коней до заводу. Там передав "австріяка" товаришам, ті лікареві.

Спасибі тобі, добрий чоловіче, за твій людський вчинок, в якому я бачу спасенну руку Всевишнього!

4. ВІДМОВЛЯЄМО ПОСЛУХУ ДЕНІКІНОВІ

Я пережив ще один напад тифу з важкою простудою! Але добре ліжко, опіка лікаря — і в мене починають наростати нові м'язи. Забігала жилами нова кров, і людина, ніби стоптана трава по дощі, починає підноситись, наново жити!

Так оживають і інші виснажені тифом вояки, ціла наша армія, у перших місяцях 1920 року.

2 лютого наш полк дістав від денікінської команди наказ негайно покинути завод, завантажити все на пароплав "Марія" й відступати на Крим. Цей наказ був для нас несподіваним ударом. Ми не хотіли нікуди їхати з суходолу України. Гарматний бій наближався до Одеси. Це був знак, що Денікін розбитий, тікає з України. У нас росла нова надія. В тому часі УГА була єдиною озброєною правно-державною силою в Україні, за плечами якої міг почуватися безпечно наш народ. Правда, час від часу появлялись невеличкі відділи генерала Омеляновича-Павленка й інших. Та заступитись за народ не було кому.

Ранком 3 лютого 1920 покидаємо затишний завод. Довжелезною валкою виїхали ми на товарну станцію Одеси, де стояв наш постійний ешелюн. Я був ще хворий і їхав окутаний кожухом на санях. В Одесі грали рушниці й кулемети. Хто до кого стріляв — ми не журились. Знали, що це не наше мє-
лється.

Ще перед вечором ми завантажились у свій поїзд. Мені товариші зробили лежанку в канцелярському вагоні.

4 лютого ми повинні були виїхати до порту й завантажитись на пароплав та відплисти на Крим. Денікінському командуванню чомусь на тому дуже залежало. Воно нас принаглювало. А в місті клекотів бій. Казали, що це б'ються дві денікінські дивізії з "дерibasівцями" — підземеллям одеських "нальотчиків", або як їх звичайно звали — "босаків". Наша команда рішила до Криму не їхати. Треба було покищо залишатись в Одесі. Наші відпоручники знайшли зв'язок з партією українських соціалістів-революціонерів міста Одеси. Соціалісти контролювали при допомозі своїх членів усі залізничні паровозові варстати й депо на товарній і портовій станціях Одеси. Вони пообіцяли нам поміч. Щоб нас не пустити зі станції, вони нібито не змогли знайти для нас паровоза. Ми заключили союз з соціалістичними боївками. На станції стояли великі гранспорти англійських одностроїв і всякого добра, що були готові до перегрузки на кораблі. Наш полк замкнув цілу станцію, з неї нікого не випускав і до неї нікого не впускав, хіба за спеціальною перепусткою, затвердженою нашою командою, або тих, що з міста приходили й мали перепустки від коменданта міста отамана Оробка. Помічником отамана Оробка був наш поручник Хрущ.

Наше положення було добре, бо товарна станція була окружена з боку міста грубезним муром, у якому були в'їзні брами й хвіртки. При виходах

стояли наші сильні застави, а по всьому просторі кружляли наші патрулі. Тим самим ми опанували величезну станцію й урятували від евакуації і себе і все те майно, що було накопичене на березі нашого моря. Ми відмовили денікінцям права вступу на станцію. На нашому ешелюні повівали два синьо-жовті прапори.

Дерибасівська вулиця Одеси була керізним осередком великого міста. Там був центр отих різнонаціональних дітей, що родились і виростали в катакомбах, криївках, сутеренах, портових закутках, по базарах і шинках та моряцьких трактирах, куди ніколи не мала доступу жадна держава, ні культура.

Коли вдень Одесою правила якась влада, то на ніч та влада переходила автоматично в руки босяків. Вони мали своїх губернаторів, старостів, комісарів, суддів і розвідників. Вони все знали й намагались опанувати кожний нерв життя великого міста. І горе було тому, хто поважився нехтувати неписаний закон одеського підземелля. З ними мала багато клопоту ще царська влада. Кожний суддя, який судив в Одесі злочинця, два рази думав, поки видав присуд. У часі світової війни вони підкріпились були ще фахівцями в ділянці зброї, дезертирами з російської армії та фльоти. Такі все знаходили притулок на Дерибасівській вулиці між босяками.

Революція 1917 року дала босякам нагоду вийти з підземелля й легалізуватися. Вони були пострахом цілої Одеси. Винищували в першу чергу багатих людей, опісля політично впливових, а далі.

кого попало. Вони викінчили французько-грецький військовий десант, яким Клемансо хотів рятувати царську Росію і владу Керенського. Босяки не признавали жадної армії. Військовики твердили, що потрібно доброї і здисциплінованої півмільйонової армії, щоб очистити Одесу від грабунків і вбивств.

Як ми були заняті барикадуванням товарної станції, на вулицях Одеси йшли криваві бої між утікаючими з цілої України денікінцями та босяками, з якими получились були комуністи. Бої мали рвучкий революційний характер. У полон нікого не брали. Трупів скрізь повно. На опустілих вулицях порвані однострої, розсипане пір'я, кухонний посуд, потовчені дзеркала, а між тим зброя, людська кров і золоті офіцерські відзнаки.

Коли ночами починалась канонада й з вікон грали кулемети, тоді й нам діставалось також "на горіхи". Кулі сікли стіни вагонів. Ми залягали за рейками чи сталевими колесами возів. Доводилось спати в поготівлі на всякі несподіванки. Гірше було з хворими, що самі ще не могли рухатись і їм треба було помагати. До таких належав і я. Часом треба було лежати й годину чи дві на снігу при скрипучому морозі, доки кінчився обстріл і перестали сипатись тріски з наших вагонів.

Деколи наші застави притищували кулеметами дерibasівців, сипнувши по них трохи куль.

5. БОЛЬШЕВИКИ В ОДЕСІ

7 лютого 1920 увійшли до міста комуністи. Шалів гураганний бій. Босяки били не лише денікінців, але місцями і комуністів. У боях брали участь і боївки українських соціалістів. Притиснені на Перекопі й у порті денікінці кидались у воду й топились. Над Одесою запанував хаос, жах і смерть. З міста доходив до нас крик та постріли. Жахливо кричала дівтора.

Щоб рятувати наладовані людьми й вирядом кораблі, по яких була вже большевицька артилерія, до порту підпилили французькі та англійські ескадри й взяли під обстріл важких гармат ціле місто. Громи ревіли ті морські потвори, рвали вулиці та перекидали вгору дном цілі будинки. Одеса спливала кров'ю...

Щойно 12 лютого стало в місті тихо, як у церкві. Того дня під вечір з'явилась у нашій команді делегація від 44-ої большевицької дивізії та робітничих комітетів міста з проханням, щоб наш літунський відділ узяв участь у похороні поляглих за "волю" Одеси. Ще того вечора ми дістали наказ готуватись до вимаршу.

Рано 13 лютого наш великий літунський відділ вимаршував у напрямі Перекопу. Звідти починалась похоронна маніфестація. Туди понесли безліч домовин. Були вінки й червоні прапори, між ними були

синьо-жовті. Там був наш полковий прапор. Наш відділ поставлено зараз за домовинами. Не знаю, чому, але наш відділ і наш прапор очолювали похід. Похід був сумний і похмурий. Ми його вели довго й далеко. Аж десь коло години 2-ої ми спинились на “Куликовому полі”, а коло нас непроглядні тисячі людей. “Куликове поле” стало цвинтарем усіх жертв революції міста Одеси.

Ми вишикувались кордоном над могилою. Це вперше ми мали змогу приглянутись зблизька большевицькому військові, що лавами стояло по другій стороні. Навіть якби те військо і не мало зброї, воно б і без неї виглядало непривітно. Це не було військо, а купа кримінальників, брудних обірваних голодранців, яким убивати людей — це те саме, що лузати “сім’ячко”. І ось оті брудні і криваві руки посягнули по нашу золоту Україну, по нашу молоду державу, на яку чекав наш народ сотні літ.

Наша участь у похороні притягнула до нас симпатії не тільки одеських українців, але навіть греків, вірмен, німців, кавказців та частини людських жидів. Вони в нас побачили владу, порядок і свою охорону. В тому часі в Одесі не було багато галичан. На станції ми, в команді міста невеличка залога, збірна станиця тифозних виздоровленців у порті — от і все. З такими силами неможливо було захопити повну владу в місті.

Большевики не були міцні і нас спочатку респектували, бо в сотню разів перебільшували нашу силу та нашу спроможність. Похорон з’єднав нас і признання босяків. Від того моменту не було випадку, щоб вони сягали туди, де були галичани,

або як дехто казав “англічани”, бо ми були одягнені в новіські англійські уніформи. До нас приходили різні делегації від українських робітничих організацій та студентів. Вони заходили до наших вагонів, приносили нам всячину, включно з відомостями, які нам були дуже потрібні. Іноді могли між ними бути й підіслані большевицькі агенти, тому ми були при відвідинах обережні.

Коло наших вагонів від ранку до ночі крутились загадкові “музиканти” з гітарами, балалайками, мандолінами, гармошками й катеринками та вигравали нам “Розлуку”, “Яблучко”, “Марусю” і т. п. Між ними було багато малолітніх дівчат і хлопців. Тим ми давали гроші. Але бували й інші “музиканти”. Ті роздивлялись всюди та питали наших хлопців, чи не чули вони що про “наших”.

— Яких наших? — питали хлопці.

— Ну, та про Петлюру й петлюрівців! — казали вони. — Чи скоро вернуться з Польщі до нас?

— Ідїть у Польщу й питайте там, а я нічого не знаю! — була відповідь наших хлопців тим “цікавим”.

Нам ставало ясно, що большевики шукали нагоди, щоб наш полк “прибрати к рукам”. Наш чисельний стан більшав кожного дня. Утікачі й залишенці та ті, що перебували в Одесі з певними завданнями, приходили до нас. Між ними був і сотник-літун Єгорів. Він став нашим старшиною й залишився при нас аж до самого кінця.

Большевики наставили над нами свого комісара, якогось москаля, що на нього з огидою диви

лись всі, від командира починаючи й на кухарях кінчаючи. Отой комісар Іван Гулов не міг знайти між нашими хлопцями симпатиків комунізму, чи донощиків. Не було ні одного випадку, щоб большевики розкрили якогось старшину з-над Дніпра, що ховався між нами. Нікого не видано большевикам, хоч усі знали, хто є ті люди й де вони. А їх приходило все більше і більше.

26 лютого щез від нас хорунжий Кунке, жид з Тернополя. Всі намагання нашої команди віднайти його були безуспішні. Пропав, як камінь у воду.

У перших днях березня большевицька команда й гарнізон Одеси почали на нас міцніше натискати. Вони домагались, щоб ми передали товарну станцію під їхню контролю й перейшли на їх повний стат. Наша команда рішуче відмовилась від того і твердила, що полк підлягає Начальній Команді ЧУГА та виконує тільки її накази. Большевики вже причепили до нашої назви УГА букву Ч, що означало “Червона” Українська Галицька Армія. Ми казали большевикам, що військо не може двом командам підлягати.

4 березня у великому пульмані, що служив нам за клуб і читальню, “наш” комісар Гулов скликав підстаршин полку й зажадав, щоб вони створили Револуційний Комітет. Ми відмовились і сказали, що ми командою вдоволені й тому нема потреби творити Револуційний Комітет. Якщо такий комітет буде потрібний, то його створить сама команда. Комісар лютився, робив нам докори, казав, що ми засліплені реакційною відсталістю і т. п.

6. ШЕВЧЕНКІВСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ

Наближались дні 9-10 березня 1920, а з ними святкування роковин Шевченка. До нас кожного дня приходили делегації від різних українських клубів і організацій з проханням влаштувати спільну Шевченківську маніфестацію під самим носом большевицької влади. Всі вони хотіли мати на чолі маніфестації озброєних галичан. Одночасно коло наших вагонів збільшилась кількість “музикантів”, і їх не можна було ніяк позбутись. Грали вони на всіх інструментах. Ми нерозумно з них реготались, а вони приглядались делегаціям, що йшли до нас, і стежили за всіма нашими рухами. Ми ще не знали тактики большевиків.

Ось я записав собі тоді кілька куплетів про тих музикантів:

“Від вагону до вагону
На гармошках грають,
В бубни ритмом вибивають
“Яблучко” співають”.

Між музикантами були москалі, але були і наші “українці”. Про них записано в мене таке:

Ох, як важко, милий Боже, те все розрізнити,
Де московське відрізати, де своє лишити!
Кволе воно чи здорове, годі розпізнати,
Щоб очистити, вилічити, матінці віддати.

Ми мали зв'язок з українськими соціалістами-боротьбістами. В Одесі їх очолював Василевський чи Василів — точно не пригадую. Члени тієї організації контролювали залізничні варстати, майстерні й паровозне депо. Знала про наш зв'язок і большевицька команда, і поліційна влада Одеси, та не важились на твердіші кроки ні супроти них, ні супроти нас.

У тому часі в тюрмах Одеси сиділи вже тисячі в'язнів, і кожної ночі большевики “позбувались” розстрілами в льохах порту невинуватих їм людей. Отже співпраця українських робітників з українським військом була великим ризиком і відвагою.

8 березня вечірнім наказом нам доручено було підложити червоне тло під синьо-жовті кокарди на шапках. Тло мало виставати не менше, як на 2 міліметри поза кокарди. Це мала бути ознака нашої “большевицькості”. Також на полковому прапорі мала бути начіплена широка на 4 сантиметри червона стяжка. На збірці був і комісар Гулов. Ми всі виявили своє невдоволення, голосно реагуючи:

— А це що таке? Старорежимні укази нам радянська влада дає, чи як? Ми ж на українській землі, а не в Росії!

— Тихо там! — крикнув булавний Шустер, що читав наказ.

— Чому тихо? Ми революційне військо України й буржуазних наказів не признаємо! — навмисне гукали хлопці з рядів так, що аж Гулов розчервонівся як півень і почав нас переконувати, що цей наказ не є наказом, а просто вимогою революції до

галицького війська, яке, затуркане австрійськими офіцерами й їх помічниками, не встигло зрозуміти великих дій нового часу, не розуміє принципів російської революції, яка несе щастя й свободу всім трудящим світу. Знам'ям комунізму є червоний прапор і тому партія вимагає, щоб тому законіві підчинились і галичани, бо інакше наразять себе на погорду серед червоних бійців.

9 березня нас знову зібрали до наказу. Завтра рано літунський відділ у силі 195 крісів мав вийти на збірку. Після збірки ми мали очолювати українські робітничі й студентські організації міста Одеси та разом вирушати з порту. До нас мали долучитися виздоровці ЧУГА. Після того цілий похід маршуватиме під звуки оркестру вулицями міста до Олександрівської площі під новозбудований пам'ятник Тараса Шевченка. О годині 10.30 відбудеться Академія в честь Учителя України.

Там будуть виголошені промови, а після складення вінків у стіп монументу відбудеться дефіляда, очолена нашим літунським відділом.

Наказом окружного комісара міста Одеси товариша Іванова всім воякам заборонялось під загрозою суворої кари мати при собі набійниці та набої.

На підставі директив товариша Іванова команда літунського полку заборонила всім учасникам паради брати з собою набої. Набійниці мав кожний залишити на своєму ліжку.

10 березня ще було темно, як ми випили каву і стали на збірку. Перегляд робив сотник Іван Фо-

стаківський, як комендант паради. На правому крилі лопоче шовковий синьо-жовтий прапор. Ми вже давно не ставали до паради під нашим прапором. Чую його шелест під вітром, мороз тілом пробігає, бо ж це наша "Святая Святих"!

Кидаю погляд вліво і вправо. Хлопці поважні, одягнені в новенькі англійські уніформи з пропелерами на рукавах виглядають знаменито. Одним словом, "військо як грім"!

Сотник Фостаківський одягнений службово виглядає як казковий лицар. Він уже від тижнів комендир першої бойової сотні.

— Позір!

— Чвірками вправо вбік!

— Спочинь!

Дніє. Встає гарне червоне сонце. Звуки оркестр заливають ще сонні вулиці міста. Попри станційний мур і численні майстерні та варстати маршують до нас українські робітники й студенти, різні організації і клуби міста Одеси. Підійшли до головного входу й зупинились. Хочу оглянути їх, коли тут залунала команда:

— Позір!

— Двійками вліво чолом!

— Увага!

— Презентуй кріс!

— Вправо глянь!

І сивий як голуб міщанин з відкритою головою, у товаристві двох інших підніс нашому командирові "хліб і сіль". Оркестра, що йшла на чолі походу соціалістів-боротьбістів, заграла "Ще не вмерла Україна!"

Мої ще хворі нерви не витримують моменту. За-
костенілими пальцями ніби кліщами тисну карабін,
від зворушення тремтить душа і щось гаряче ло-
скоче мє лице. Всі демонстранти, найперше сту-
денти, а за ними інші, скинули шапки й з відкри-
тими головами слухають національного гимну.

— Слава! Слава! — падають оклики з тисяч-
них лав демонстрантів. Це українська Одеса поклін
Шевченкові віддає.

— Позір!

— До стопи кріс!

— На плече кріс!

— Чвірками вправо вбїк!

— Напрям порт, ходом руш!

Ковані черевики ритмом вдарили об камінний
брук вулиці. Оркестри (а їх було з 30!) грають ба-
ддьоро. Прапори закрили вулиці, є й червоні, але пе-
реважають синьо-жовті. Куди глянеш — скрізь люд-
ські голови, море голів. Ті глядачі, що на хїдниках
стоять, різно реагують: одні радіють, в долоні пле-
щуть, оклики “Слава!” кидають, інші бурмочуть
щось під носом, зубами скрегочуть.

— Якже це так? Звідки ж тої України так ба-
гато в Одесі взялось? — чути їхні завваги.

— Що це їм якась Михайлівка, Христинївка чи
Гайсин?

— Це ж Одеса, “большой город”, Расся!

Ми маршували й чули оті завваги нащадків
Івана Грозного й Мойсея, що, побачивши зіbrane
разом українське народне море Одеси, затремтіли.

— Да сто что такое делается? — викрикували обвішані кулеметними лентами, з червоними кокардами на грудях москалі й жиди, налякавшись синьо-жовтих прапорів над головами десятків тисяч маршуючих українців.

— Сто ж Адеса — мама, ілі нет?

— Петлюровщина маніфестірує!

А українська Одеса йшла з поклоном до свого батька Тараса. Йшла сміло й уперто!

Дійшли ми над море, до приюту галицьких вищездоровців. Похід зупинився.

З-за приюту вийшли чвірками ті, що поборолі тифозну смерть. Їх коло півтора сотні. На чолі два стрільці на двох зложених навхрест карабінах несуть великий портрет Шевченка, обрамований колючим дротом ніби з Голготи терням. Це була німа мова України в тому жахливому часі.

Хто вмів дивитись, той бачив.

Це те саме явище, той самий акт, якого доконала колись обдурена жидівська юрба над великим Праведником, що Правду й Волю світові голосив... І як колись після короткого "Осанна!" наступило жахливе "Розпни!", щоб крізь муки і смерть наступило правдиве Воскресіння, так і сьогодні на українській землі після короткого проблиску волі обдурена чужими ідеями юрба в ім'я спільного "котьолка" загула зловіще "Розпни!" І шляхами праведника з Голготи її саму потім погнали на страту ті, що її обдурили.

Пропускаємо вищездоровців з портретом Шевченка на саме чоло маніфестації і йдемо за ними, озброєні, без набійниць, але набой в кишені.

Смішно?

Чому смішно? Це ж Радянська Україна, а ми її армія — ЧУГА. Ми військо держави, над якою завис кривавий кулак Москви та її підголосків, головно москалів і визнавців віри Мойсея, що всі вирости на нашому хлібі й на мозолях нашого народу.

Отут і причина, чому нам заборонили брати з собою набійниці на Шевченківську маніфестацію. Боялись, щоб ми не вжили зброї проти провокаторів-промовців. На святкуванні Шевченка ті промовці кинули з трибуни в усіх українців черговий фальш і провокацію.

Була година 11, як ми спинились на площі під монументом Шевченка. Ми з лівої, а частини большевицької 44-ої дивізії з правої сторони, створили військовий кордон. За нами маси народу, що прийшли зложити поклін генієві України та шукати в нього поради й гарту духа.

— Двійками вправо чолом!

— До стопи кріс! — різнула гсестра команда. Не знаю чому, але народні маси почали апльодувати. Довго й лунко лящали удари їхніх долонь. Большевики нахмарились. Не люблять вони оплесків для нас. Вони їх розуміють, бо це український народній удар по їхньому лиці.

7. СОТНИК ПРОМОВЛЯЄ

Дивлюсь на большевицьке військо. Жахлива голота з жебрацьким виглядом. Пригадується мій дід, що колись розказував мені про бородатих кацапів, обірванців у червоних сорочках, що з заступами в руках ходили до нас копати річище й розкопувати під залізницю гори та зарівнювати долини. Розказував дід, як вони потім на ватаги ділились, ішли в ліси й звідти нападали на села, насилували, грабили, вбивали нероз'ясованих жандармів, а з добиччю зникали далеко, в своїй Московщині.

Це було давно, але, видно, ті люди і тепер не змінили свого ремесла та душі. Дивлюсь зблизка на їхні “вояцькі” ряди, і гидко робиться, хочеться плюнути. Одні в папахах, другі в шинелях, інші в фуфайках, від бруду блищать штани, ще інші в піджаках, в награвлених селянських одягах, свитках і чемерках, цей у картузі, той у жидівському кругленькому цибаку, а там... — Дивіться! — шепнув десятник Підвінський. — Божевільні, одягнулись у жіночі капелюхи.

Ото були “вояки” армії, що мала Україні й цілому світові принести мир, братерство й свободу. Дивлячись на тих людей зблизка під монументом Шевченка, ми соромились за свій нарід і за себе самих. Оті жебраки мали дбати за хліб для нас? Оті

розбійники мали принести нам державний порядок? Вони, найтемніші з темних, мали обдарувати нас світлом, культурою, законами?

Це якесь непорозуміння й кошмарний сон...

Ні, це ганьба історії! Ганьба, яку ледве чи коли змиє з себе культурний світ, а з ним і наш народ.

На трибуну вийшов большевицький комісар. Він у шкіряній куртці, сива шапка насунена на брови, ніби хотіла сховати перед Шевченком його опецькувате московське лице. От він підняв руку й почав:

— Таварищі галічані і ви робочіє г'орода Адеси! Ми пришлі паклоніться єтому, хто від народження був комуністом і боровся за робочий клас Расеї.

— Бреше москаль! — закричав грізно народ.

— Годі, не бреши! — кричать студенти. А комісар відгрожується.

Затупцювали валянками москалі, а народ кричить — одні проти, другі за. Бачачи, що нічого не вдіє, бо народ не слухає, комісар зліз з трибуни.

Його місце зайняв наш сотник з виздоровців. Скинув шапку, вклонився пам'ятникові, а потім народові, і гучні оплески залляли площу.

Сотник промовляє, звернувшись до пам'ятника. Говорить розумно й зворушливо, вказуючи Шевченкові, як його землю знову сарана з півночі й заходу залягла. Сарана хижа, більше грізна, небезпечна, кривавіша від усіх колишніх Тамерланів, Джінгісханів, турків, татарів, Петрів і Миколів перших та других. З вогнем в очах сотник кидає палкими словами об монумент і серця тисяч шевченківських прочан.

— Врьош! Врьош, буржуй! — закричали москалі. Рушили гвинтівками.

— ...Але прийде час, — продовжував відважний сотник — що і український народ, ведений Твоїм духом, наш Батьку Тарасе, обтрясе з себе чужу сарану, роздавить, розтопче нещадно її, щоб у Твоїй землі ні сліду не залишилось з “врагів і супостатів”.

— Слава! Слава! Слава! — як громом ударило з народу. Це був грім десятків тисяч людей, які за таку розв’язку справи й клич нежданого їм сотника готові були прийняти бій і негайно вмерти ось тут під монументом Шевченка.

— Геть з комунізмом! — кричать студенти.

— Далой буржуазна сволоч! — кричать москалі.

Сигуація напружена й грізна.

Б’ють об землю прикладами вони, б’ємо і ми. Інстинктивно наші руки сягнули в кишені. Там кожний з нас має по 6 магазинків набоїв. Що ж, це революція! Вони непрошені гості в нашій хаті, від них тікати не будемо!

А що, якби так сальною плюнути їм в очі, отак стоячи? А варто б! Сотника в їхні руки не дамо!

Сотник, не зважаючи на погрози й нахабне “далой”, далі важку скаргу складає перед кам’яним Шевченком. Москву обвинувачує. Ще хвилина, і, здасться, поллється кров. Добре бачу наміри большевиків, як тільки почали тікати з площі полохливіші люди.

Сотник скінчив промову, витягнувся наче струна, салютує статуї Шевченка, а народ співає “Заповіт”.

На трибуну вискакує якийсь москаль, намагається припинити спів, хоче говорити, але його вже ніхто не слухає. Спів могутніє, кріпшає, і слова “Поховайте та вставайте!” перетворюються в молитву і присягу.

Москалі й їх союзники скреготять зубами. Але тут вони безсилі. Вони виразно бачать, що сьогодні жартів нема, що небезпечно в Україні, коли українці вслухаються в заповіт Шевченка. Тоді Україна грізна, як тайфун. Шевченко — це не лише євшан-зілля, це і національний цемент.

Ось тому вони водили й водять українців по чужих талмудах Марксів, Лібкнехтів і їм подібних. Вони знають джерело української сили, готовости й снаги. А яка шкода, що цього не знають і не доцінюють деякі українці! Зате Україна платить морем сліз і крові від століть і досі.

“І мене в сім’ї великій, в сім’ї вольній новій”... — співає народ. Його почуття й надії на крилах “Заповіту” лягають на чорноморські хвилі, що тут же, біля нас об берег б’ються, ніби Гамалія на рятунок з моря спішить.

— Увага!

— Літунський Відділ! Позір!

— На плече кріс!

Дві сотні молодих долонь ударили об приклади крісів.

— На почесь презентуй кріс!

Комуністи очі витріщили, отетеріли.

А народ кричить: — Слава!

— Оркестра готуйсь! — командує наш сотник.
— Студенти маршують за нами!

— Чвірками вліво вбік!

— Ходом руш!

Заграли оркестри. Піднявся ліс прапорів і одним ритмом ударили об тверду землю тисячі людських ніг.

Провідники українських організацій ідуть на чолі походу. По дорозі вилучуються виздоровці. Ми маршуємо на чолі народніх мас вулицями Одеси. На хідниках тисячі цікавих глядачів.

Оркестри грають марші, то знову співають у рядах студенти й робітники.

Большевики зникли ще з площі.

Того березневого дня 1920 року українська Одеса зложила поклін своєму Вчителеві, святкувала перемогу, хоч і коротку, яку досягнено об'єднанням думки й дії війська та населення.

Сумерк накривав місто, як ми, голодні й стомлені маршем та переживаннями, дійшли до станції, до своїх житлових вагонів.

8. У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ КЛЮБІ

Ще того самого вечора запрошено було до одного робітничого клубу кількох наших старшин і підстаршин. Запрошували наші соціялісти на “товариську гутірку”. Шевченківська демонстрація кожного з них помітно підбадьорила.

Ми застали в клубі коло 30 осіб, чоловіків і жінок.

При чарці зав'язалась гутірка про сьогоднішній успіх. Здисциплінованих галичан, “льотчиків” і виздоровців, присутні провідники прямо до неба підносили.

— Оце хлопці, оце військо! — підносячи чарки, гукали вони. — Таких людей чверть мільйона, і Україна вільна.

— А де ж ми, сини Великої України? — зауважив Винарський, ще молодий і сильний як дуб “закапйорщик” докових майстерень. — Якщо б Галичина могла спромогтись на яку “четвертушку”, так тоді нам, виходить, треба б поставити 4 до 5 мільйончиків таких хлопців. Ну, але ми всі знаємо, що з нашого відра стільки не наллєш — це трохи забагато. Але я б сказав, товариші, що якби так мільйончик або й два, тоді хоч і з самим чортом ми б за чуба схопились.

— А як сьогодні кацапня зубами клацала, побачивши нашу маніфестацію в честь Тараса Гри-

горовича! Сила, виходить, у нас є, тільки толку Біг дасть. Правда і те, що ми себе майже не знали три роки тому, коли то полум'я революції освітило нашу сплячу хату. А хіба ж сьогодні за три роки революційного кипіння ми чогось навчилися? Коли ви, товариші, скажете, що так, то тоді, будь ласка, вкажіть, щоб і я це побачив, — говорив інший.

— Сліпі мало що бачать, — озвався Охрименко, конторщик паровозного депо. — Коли Одеса бачила стільки разом зібраних українців? Ми всі не знали, що нас в Одесі стільки є, а головне, що всі ми, від робітника до великого купця, могли сьогодні рам'я об рам'я маршувати. Такого ще в нас не було. Хіба ж це не здобуток революції в нас?

— Я б не назвав це здобутком, — каже Василевський, провідник соціалістів, — хоч донедавна і я так дивився на такі явища. Знаєте, товариші й друзі, важко мені висловитися, а все ж таки, не во гнів вам скажу — вівці завжди збиваються в тугий табун, як лише тічно вовків зачують. Ось це вам сьогоднішня картина. Якби не наші брати-галичани, то багато з наших революціонерів були б носа не показали біля пам'ятника Тараса Григоровича. Ми були б вислухали промов комісарів. Запевняю вас, що від тих промов можна б було боки порвати від сміху, або лопнути з досади. Шевченко був би вийшов у них “настоящим русским”. Вони майстри в такому ділі!

— Заворожать так, що й за роки голова не відкрутиться. Знаєте, цей дурман — їхня найуспішніша зброя, — докинув хтось.

— А от я з вами не згоден, — озвався якийсь

матрос у шкіряній куртці. — Москалі вони, то так, але вони за робочий народ, за бідноту, тому то в них багато наших хлопців служить. От Петлюру й Грушевського вони прогнали, денікінці — бачили ви, як у море плигали? От, хай вони тільки владу робочих установлять у нас, самі заберуться в Рассю, тоді і горя нікому не буде! Новое время новий лад несе...

— Досить, досить, Степане! — закричали на матроса. — Ти вже наче і виздоровів був з того дурману, а от хильнув чарку й знову в очах почервоніло.

— Ну, а я вам скажу, що вже краще б з поляками чи навіть з Румунією піти, як з Москвою, — заговорив якийсь високий юнак, наливши собі чарку.

— Не так, не так, Василю! Ти, видно, за Петлюрою і досі плачеш. Ти краще забувай, а то чого доброго, голову товариші скрутять, — стукнувшись об склянку Василя, не то жартом, не то серйозно кинула якась молода жінка.

— Чорт зна, що ви за люди? Які ж голови й комбінації у вас? Мені дайте “старос” время і той давній уклад життя з Миколою, так я й Богу помолюсь! — заявив низьким басом якийсь добродій у пенсне з цациною борідкою. Його на слові перебив Василевський, якому, видно, не подобалась гутірка, де кожний при чарці розкривав душу наболілу кривдою.

— Знаю я вас усіх! — кинув Василевський. — Якщо революція затягнеться ще на роки, то ви тоді ще з небом чи пеклом захочете йти, союзи в’язати!

— Мені от цікаво поговорити з хлопцями з Галичини. Що ж ви думаєте і як ви дивитесь на сьогодні й завтра, молоді друзі? — продовжував Василевський у наш бік. Він був гарний мужчина років коло 40.

— Ми вояки, а не політики, і тому нам годі висвітлювати справи, які належать людям компетентним у цьому ділі, — сказав десятник Підвінський. — Ми хочемо спільними силами відвоювати самостійну українську державу. Хто нею буде правити, яка партія чи політична група, хто буде стояти на її чолі, — цим ми не журимось і за це сперечатись чи битись не будемо. Коли держава буде своя, тоді народ буде знати, що і як та чому бути, а чому ні!

— Добре начебто сказано, та нашої справи воно не вирішує! У піжмурки грати не будемо. По-вашому виходить, що збудуй раніше хату, а жити в ній хай іде той, хто сильніший. Або звари кашу, а їсти її буде той, у чий руці ложка скоріше опиниться. Ні, ні, друже, по-нашому не так! — почервонівши вже, говорив Василевський. — У нас воно так: раз збудував, чоловіче, хату, так іди в неї першим жити. Коли звариш кашу, так ти і твоя сім'я повинні їсти її. Це є принцип політичного керування соціалістів, яких я очолюю.

9. ПОЛІТИЧНА РОЗМОВА

З лоскотом відкрились двері, і на порозі клюбу з'явилися з пістолями в руках два комісари й вісім солдатів з гвинтівками.

— Ваші документи! Петлюровская сволоч! — крикнув високий з горбатим носом комісар. — Ін, как собралісь!

— Ви, товаришу, не так звертались би до порядних людей. Це вам не “старое время”, — сказав, збілівши й випрямившись у весь зріст матрос, що перед хвилиною “радянську” боронив.

— Ти хахол, закрій морду, а то я закрию сейчас! — визвірився другий комісар і наставив до матроса пістоль. — Давай документи!

Не знаю, на чому б те все було скінчилось, бо гачі матроси, а з ними і ми сягнули до кишень та станули під стінами з двох боків залі. Василевський подав комісарові свій документ. Видно, зміст документу був задовільний, бо комісар понизив тон, та щільно слідкував за нами й матросами. Добродій з цапиною борідкою схопив пляшку й чарку та, від комісарів почавши, частував горілкою всіх большевиків. Під її впливом вони з вояків перетворились на овець. Ми бачили це і нам дивно було, як військова патруля могла собі на те дозволити. У нас таке було неможливе.

“Нагрівшись”, більшовики відійшли. З нами лишився — мабуть, з певною ціллю — один комісар і брав участь у забаві та гутірці. Він пив, закусував, говорив, нарікав на воєнну службу. Дуже цікавився галичанами, зокрема нашим літунським полком. І нам було цікаво, бо ми перший раз могли говорити із справжнім московським більшовиком.

З його слів ми відчули, що більшовики серйозно дивляться на галицьку армію й навіть перебільшують її силу та спроможність. В їхньому поході на захід галичани мали перетворитись у більшовицький авангард на галицькому терені. То значило, що наша ролія була визначена наперед. Ми мали завести наше стадо під ніж у московську різню.

Чарка по чарці, і комісар почав розкривати свою душу. Він “істинно рускій”, Ілля Іванович Кузнецов. Його батько був головним конторщиком на чугунному заводі в Миколаєві. Там Ілля на світ прийшов, а вищу освіту покінчив в Одесі.

— Виходить, що я тоже українець, — сказав він.

Мало того, він навіть поступив був в українську армію як поручник, служив у генерала Натієва, на Крим ходив.

— Ми розбили більшовиків на Сиваші, а от, щоб зайняти Севастопіль, розбити німців, опанувати флоту Чорного моря та звідти, з Криму, піти на Київ, очистити від німців цілу країну, на те, поза Болбочаном, у нікого розуму ні відваги не було.

Навпаки, степами гарцювали загони різних-прерізних отаманів, ширили хаос і “разореніє”. Партії, замість добра народу, берегли своїх принципів, а за ними часто-густо ховались мародери й злочин-

ці, яких ніде й ніколи не бракує і яким не партійних принципів, а карних законів потрібно. Людей з характером, розумом, старшин високого рангу, фахових організаторів війська, урядовців з досвідом — усували в тінь. Води анархії залляли цей гарний край. А Україні треба було уряду з рішучою і твердою рукою. Такий уряд могла дати Україні тільки Росія, пова робітниче-селянська Росія, — випивавши чарку, кінчив комісар.

— Ось тут я зовсім з вами не погоджуюсь, товаришу комісаре! — заперечив Василевський. — Знаєте, революція завжди має свої закони, але вона має і зародки непередбачених явищ і рухів суспільства. Старий уклад життя, його реакція, не скоро сходять з арени революційного кипіння! З тим треба рахуватись, головню в нашому краю, що триста років у царському ярмі ходив, а це ж не шутка! А втім, хіба в Росії краще? Коли так, тоді що там робив Керенський, Денікін, Колчак, Юденіч та інші ще роблять?

— Так то так, товаришу Василевський, але в Росії йде боротьба за форму, а в Україні за саму суть. Не ходім далеко, візьмімо лише нас усіх, що ось тут у клубі, за винятком галичан.

— Чому за винятком галичан? Вони ж наші люди! — перебив Василевський.

— Так, так! Вони ваші й наші люди, тільки вони знають, чого хочуть і яка їх остаточна ціль! — поглузував комісар, закуривши цигарку й примруживши око.

— Ось коли б я так скинув з себе оту комісарську куртку та відзнаки і як цивільна людина по-

чав вам усім ставити питання, — а всі ви тут зібрані належите до української еліти Одеси — почав би аналізувати ваші думки по лінії державно-творчій і остаточної мети народу, то запевняю вас, що за пів години наварите такої нерозберихи, що її й цілющим бальзамом ніхто докупи не зцілить.

Говорю це з досвіду, як ваш приятель. Факт, що я родився тут, як і ви, має своє значення. До того в мене дружина Ольга, жінка з золотим серцем і душею, з вашого народу. Вона бачить оті удари “своїх на своїх”, плаче й побивається за ваше завтра, бо воно нерожеве! А вже що як що, але для своєї Ольги то я зірку з неба стягну та їй подам, як цього вона б забажала. Отже, коли я тут говорю з вами щиро та тут і там недобачаю багато речей, то роблю це на вимогу Ольги й народу, з якого вона вийшла й який їй завжди дорогий. Без Ольги життя не життя, а, знаєте, жити хочеться.

Три роки палають вогні й ллється кров у вашому, ну і моєму, краю, а от більшість, велетенська більшість українців не знають, чого вони хочуть доконати ціною таких великих жертв життя й майна. Ви й сьогодні, 10 березня 1920 року, не знаєте, чого хочете: більшого й ситнішого куска хліба, менше годин праці, соціального забезпечення від будь-якої влади на вашій землі? Чи хочете ви своєї хати, не зважаючи на величину куска хліба, на кількість годин праці, на якість умовин праці, на краску, назву чи соціальний стан людей, які в своїх руках тримають ключ до спільної хати вашого народу, тобто національної держави? Могли б ви відповісти без надуми: так або ні?

А далі: чи однаково цінним і важливим для вас є й буде Одеса, Чернівці, Київ чи якийсь там Самбір або Конотоп, Ужгород чи Браїлів, Камінь Коширський чи Коломия, Полтава чи Чернігів або врешті Сянік чи Кути в борах карпатських, де ото я бував за війни? Що ви на це?

— Ото бачите, товаришу комісар, задалеко ви пішли, — почав було матрос...

— Та не задалеко, коли зміряти нашу мову державницьким аршином, — перебив комісар. — Коли б ви говорили як треба, тоді й ворог трактував би вас як рівних собі. А то ви балакаєте про свободу, революцію, яких зовсім не розумієте, а не про державу. Тому до вас застосовуються міри як до ворохобників і бандитів — от що! Та вже годі, а то я заліз у ваш город і за свій обов'язок сторожа революції забув, — закінчив комісар.

...Було далеко по півночі. На якорах колихались сонні кораблі, рівним шнурочком свіtilись їхні віконця. А на Дерибасівській рипіла гармошка, і хрипкі п'яні голоси виводили-ревіли:

"Адеса, Адеса,
Распустная ти дочь,
Гуляеш, гуляш,
Гуляеш день і ніч"...

А ми тиснули в кишенях пістолі та поспішали на товарну станцію.

10. НА БОЛЬШЕВИЦЬКОМУ ФРОНТІ

Наша співпраця з українцями в Одесі стала большевицькому командуванню кісткою в горлі. Така співпраця впливала на амбіцію місцевих людей і формувала в їх очах новий погляд на революційно-визвольну справу, будувала віру у власну силу. Вона відкривала краєчок надії на краще завтра, що чейже мусить прийти й закінчити тьму неволі.

Коли був день чи вечір вільний від служби, ми ходили в театри, заходили до українських клубів, співали в хорах. І в нас зорганізовано хор.

А з моря повівав весняний вітер. Скоріше й відважніше почали битись українські серця, почали рости нові крила. Час від часу ми гостювали і по домах одеських українців та почувались там, як дома. А які пляни й надії ми обговорювали! Партійні роздори й провінціалізм типу Пашківської волости пішли в забуття. Цього люди соромились, головню молодь.

Ім'я Міхновського було синонімом української волі. Та було вже запізно. Розбитий ворогами і своїми державний корабель з залогою, що дезорієнтована була блиском революції, поринав у кривавих хвилях революційного океану, що залляв наш суходіл. Могло нас урятувати якесь чудо, але ті, що свої кігті на нашу землю поклали, дбали, щоб чуда

не було. Замість співпраці, наші “союзники” москалі почали засипувати нас драстичними указами з Москви. Все щільніше й міцніше стискали вони українське горло, аж не стало чим дихати. Кожної ночі почали зникати в Одесі з приватних квартир то галицькі старшини то інші провідні українські люди, чоловіки і жінки, молодь і студенти. Ніхто не бачив і не чув, як вони пропадали. Це був новий тихий терор.

Пропав і большевицький комісар Кузнєцов. Даремно ходила по комендантурах його гарна дружина Ольга. Вона його не знайшла.

2 квітня 1920 нам наказано виїхати з Одеси до Посту Волинського під Києвом. Звідти, після доповнення літунського вируду, ми мали виїхати на фронт I-ої бригади ЧУГА й 44-ої большевицької дивізії. Першу бригаду було сформовано з виздоровців першого корпусу, переважно з УСС. У перших днях квітня ця бригада була на польському фронті коло Чуднова.

6 квітня ми заїхали до Посту Волинського. На аеродромі змонтували 7 наших літаків, випробували їх полетами над Києвом, залітаючи аж у глиб Лівобережжя. Зашуміли мотори, заграли пропелери, і ми ожили, перетворились знову у вояків. Робота кипіла. Літунський відділ ЧУГА готовився до боротьби з поляками. Родилась надія на поворот до Галичини, додому. А дім — це для вояка велика притягуюча сила. Тверді закони війни родять тугу за домом і родиною. Нерви домагаються відпруження, ласкавого слова й відпочинку.

Великодній тиждень... Оце перший раз літуни

святкували Великдень на землі Великої України. І то під самим Києвом, з яким ми вже встигли добре познайомитись. Блукали ми по місті, по Печерській Лаврі й шукали слідів своїх предків. Аж дивно, що в тому часі розбещення наші хлопці ставали все більш релігійними. Молитва на самоті, скарга перед Богом ніби свіжої крові доливала в жили, творила глибоку віру в душі. З віри виростав незримий, але сильний панцер, крізь який ніколи не сягнула богохульна рука москаля.

Це, мабуть, і було причиною, що вже у Великий Четвер приїхали до нас з Києва три молоді большевики-богохульники “просвіщати” отих, як вони казали, “затурканих та темних галичан”. З чим приїхали, з тим і поїхали. Їхньої науки ніхто не слухав, і в пульмані, де було наказано збірку, щоб вислухати богохульників, не з’явився ні один вояк, ні старшина, ні навіть кухар.

У Велику П’ятницю ми пішли до Софійського Собору й при тій нагоді оглянули пам’ятник Богданові Хмельницькому. Імпозантна святиня стояла отвором від воріт аж до престолів. Ми не застали там більше двох десятків жінок, що при різних іконах навколішки молились, та декілька чоловіків, що своєю поведінкою більш нагадували большевицьких агентів, як богомольців. Церква була відкрита, та хто заризикує йти молитись? Нас 27 таки прийшли, одягнені в чорні шкіряні літунські куртки з жовтими пропелерами на рукавах, з крилами на грудях.

Станувши в дверях головної церкви, ми клякнули і, за галицько-католицьким звичаєм, полізли на колінах до Божого Гробу.

— Чудаки! Їйбо чудаки! — кинув хтось з “таварішів” у наш бік.

Великдень ми відсвяткували по українських родинках у селах під Києвом. Вони ще в суботу по обіді забрали нас до себе. Не знаю, чи є де в світі більш гостинні й сердечніші люди, як українці. От десятки років минуло від того моменту, як ми були там, під Києвом, але я й сьогодні пам'ятаю той благородний, аристократичний жест наших братів з-над Дніпра та їхнє довір'я до нас у той жахливий час.

У вівторок, третього дня Воскресіння, ми дістали наказ негайно виїхати на фронт. Літаки полетіли, а ми поїхали залізницею. В середу пополудні ми вже були в Бердичеві. Стали постоем у цукроварні, а за нею влаштували аеродром і почали над Чудновом розвідчу й бойову акції.

З літаків добре було видно, як через Волинь і Галичину їхали на фронт польські військові з'єднання. Треба було сподіватись польської офензиви. Большевики стягали на фронт свої сили. До нас мала прийти з Вінниці друга бригада ЧУГА під командою сотника Головінського. Ми були певні повороту додому, а там... побачимо, що і як!

29 квітня 1920 року, здається, була неділя. На місто й станцію Бердичів налетів один, а згодом іще два польські літаки і скинули бомби. Шкод вони не вчинили, проте сотник Євський скочив на свого “Нюпора”, здігнав поляків і зістрілив одного польського бомбовоза. Зате ще до вечора надійшла йому й усьому відділові подяка з штабу 44-ої дивізії.

11. БІЙ У КОЗЯТИНІ

Уночі з 30 квітня 1920 поляки перервали большевицький фронт і нам наказано спішний відворот. Літаки відлетіли на Козятин, а ми поїхали залізницею. Большевики тікали всіма шляхами. Частини першої бригади здержували польський натиск. Бились з поляками по-давнішому. 1 травня ми чекали дальших наказів. Станція Козятин заповнена тікаючими військами і транспортами. Залізничники, яких ми знали з минулого року, сказали нам, що большевики везуть з Вінниці в залльомбованих вагонах арештованих галичан з другої бригади. Вони там підняли були повстання проти большевиків.

Гарний травневий вечір. Сніжним квітом квітли черешні. Ароматом пересичене повітря вливало життя навіть у тверду вояцьку душу. Щоб з'ясувати ситуацію, вислано трьох підстаршин на станцію Козятин. Ми побачили повний хаос.

Коло години 9 вечором ми зайшли в залізничний козятинський парк і здивувались. На станції переполох і метушня, а ось тут, у парку, грає оркестра, ходять закохані пари, під голим небом іде спектакль. Большевики висвітлюють пропагандивний фільм. Усе таке спокійне, якби нічого не трапилось.

Мої два товариші відійшли із звітом до ешелюну. Я зустрів несподівано Галю й Стефу Лозов-

ських, з якими був знайомий ще з минулого року. Ми тільки привітались, як вони мене відразу запитали:

— Як, ви не боїтесь? Большевики ж ловлять галичан і на місці розстрілюють. “Особий отдел” прибув на станцію о 5 годині.

Ця вістка мене збентежила. Все ж, я вдавав, що це нібито мене не заскочило, і запропонував дівчатам лімонаду. Ледве став з ними коло буфету, як з цвинтаря затакав кулемет, один, другий, а далі заклекотіло, як у пеклі.

Кулі свистіли, заводили, вдарялись об дерева й мур. Погасли всі світла, піднявся крик і паніка. Хто стріляє, хто з ким б'ється, — невідомо. Я не знав, що з собою робити. Мені треба вертатись до ешелюну. Але перелякані сестри Лозовські лементували:

— Ради Бога, ради Бога, не лишайте нас! — і потягнули мене з собою до міста. Честь вояка насправді наказувала мені не залишати їх самих у темноті, під кулями, далеко від хати. А що буде зі мною, відрізаним від частини? До того невідомо, хто з ким б'ється?

Із станції висунулись два большевицькі панцерники. Станули фронтом до цвинтаря й відкрили по ньому гарматний та кулеметний вогонь. Ми під вогнем добігли до базарних будок і впали на брук. Кулі сікли вздовж вулиці, сипались іскри від ударів з камінням. Ми з трудом вскочили до хати Лозовських. А там стривожені батько й мати заховались у підвалі.

Доходила північ. Я хотів бігти на станцію, але Лозовські мене стримували.

— Це ж безумство! — повторяв старий Лозовський.

А мене тягнуло до ешелйону. Що буде, як вони виїдуть, або їх розіб'ють? — думав я. Ні, я не лишусь! Це ж дезерція! За жадну ціну не послухаю, хоч і розумної, ради Лозовських.

Відкриваю важкі двері підвалу, проскакую на коридор і я вже надворі. А надворі місяць наче сонце світить, повітря повне запаху вишневого квіту, та, замість ніжних звуків української пісні, гарчить і задихується смерть. Гранати шарпають будинками, розкидають землю. Кулеметні й крісові кулі шиплять. Моя літунська шапка тільки на чубку тримається. От і злетить. Волосся на голові дротом наїжилось. Хочу бігти на дорогу і не можу. Лягаю на живіт і повзу до хвіртки. Зиркнув на поле і скам'янів.

Бачу, як до перших хат з поля від цвинтаря підсувається розстрільна, одна, друга, третя... одні встають, другі падають, все ближче і ближче. Але хто це, що за армія, чиє військо наступає на большевиків? Може, наші? Бог би дав! Зараз долучусь до них. Хвилина, дві... Та знечев'я мої вуха зловили притишену команду:

— Напшуд! Напшуд!

Оте "напшуд" ударило мене міцніше, як усякі кулі. Як же це так? Поляки вже тут б'ються з большевиками? А де ж ми? Значить, ми опинились між московським ковадлом і польським молотом.

Ех, доле, доле! Ти жорстока й невідступна то-
варишко мого бідного народу! Чому? Защо? Як ще
довго?

Уже не було як вертатись у хату. Сині уніфор-
ми залягли по городах. Я впав між двома стосами
дров, що отут за хатою лежали зложені під плотом.
Бачу на яких 15 кроків не тільки польських галер-
чиків, але і відблиски їхньої зброї, їхніх штиків.

— Напшуд! — і, підірвавшись із землі, їхня
розстрільна побігла в напрямі станції, скриваючись
між хатами, а за нею друга й третя. Я ще добре не
встиг подумати, що робити, як з залізничного насипу
заговорили большевицькі броневики. Від гранатів
загорілись дома, від куль сипалась цегла і тинк.
З-за насипу під охороною панцерників пішла в про-
тинаступ большевицька піхота. Поляки не видер-
жали й почали панічно тікати. На вулиці, біля мене
біг гурт переляканих галерчиків, а за ними з пісто-
лем у руці їхній офіцер.

— Стой! Стой! — гукають за ними большеви-
ки. Але вони не чують, тікають як перелякані звірі.
Бачу, як старшину здоганяє большевик. Ось ще
крок, ще пів, і... замахнувшись, встромив у плечі
поляка довгий штик.

Ніби за перешкоду зачепившись, упав офіцер на
вулицю. Біля нього з розгону впав большевик.

— Єзус! Єзус! — кричить поляк. А довкола
нього лежать інші, купаються у власній крові. На
цвинтарі гранати викидають нагробки під небо. А
наді мною на деревах білі пахучі пелюстки квіту.

“Усе пропало!” — мигнуло мені в голові. Обе-

режно наче вуж висовуююсь з-за купи дров. Прилип до стіни й вскочив у хату. Коло вікна стоїть Лозовський і труситься. В нього ж дружина й дві гарні доні. Він, батько, знає небезпеку бою, коли вояки впадають до хати. Тут жартів нема, особливо, як озброєні звірі заглянуть ніжну дівочу красу. Наша земля вже не раз бачила такі зустрічі. Ось чому Лозовський, не зважаючи на кулі, зорить біля вікна. Він сьогодні вартовий, найчуйніший вартовий на світі!

На подвір'я увійшов гурт озброєних людей. Ми оба скоренько скочили в підвал. Якстій Лозовський звалив на мене купи подушок і перин та ще й лахів накинув. Я чув, як по коридорі загуркотіли чоботи, відкрились двері до підвалу та хтось крикнув:

— Вихаді, Петлюровщина!

Лозовський ступає по сходах і питає:

— Чого нужно, товариші?

— Галічані у тебе єсть? — кричить хрипливий голос.

— Нікого в мене немає! — відповідає Лозовський. — У мене сім'я хвора на черевний тиф! Невже не бачили на дверях оповістки?

— Пайдьом, ребята! — крикнув москаль. — Тільки гляди! Как чтонебудь врьощ, пуля в лоб!

Я ще й духу в собі не перевів, як друга партія большевиків увалилась у хату, перекидаючи все догори дном. Не знайшли нікого й увійшли в підвал.

— Кто будеш ти? — крикнув Лозовському москаль.

— Залізнодорожний майстер! — відповів Лозовський.

— Галичані у тебе єсть?

— Немає! — відповідає Лозовський. — До нас ніхто не заходить, бо в нас чорна віспа. Ось бачите, дружина, дві дочки й син у гарячці. Я доктором біля них. З бідою поносив сюди в підвал, як кулі почали бити у вікна й двері. Будьте обережні, товариші, а то та “болізня” дуже заразлива, а ви вояки, вам треба здоровими бути.

— Правильно! Пайдьомте, ребята! — і москалі щезли.

Далеко в полі за цвинтарем ішов бій. На городі біля хати Лозовських большевики розстрілювали зловлених у Козятині галичан. Я чув, як жертви доказували свою невинність. Гидка московська лайка, а в слід за нею постріли й тупотіння ніг попід хату — це була большевицька відповідь.

Це була найбільш кошмарна ніч, яку я в своєму житті пережив. Кожна година роком ставала. Хотілось кричати, але перед очима стояла дійсність, наша чорна триклята дійсність.

Стільки зусиль, стільки крові й праці, гори трупів, могили тифозників! А ось який кінець! Гинемо на рідній землі в рідній хаті. Конаємо між московським ковадлом і польським молотом. Ось під хатою наші хлопці гинуть. На станції, на полі їх на ходу наче зайців вистрілюють москалі й поляки з однаковими намірами: вимордувати тих, що хочуть вільної України, знищити військового духа України. Білих негрів хочать з нас зробити й загнати на свої плянтації, щоб ми на них працювали. На-

ша золота земля їх манить, що родить таких непевних, заздрісних і незгідливих дітей як українці. Це вороги добре знають. Це їхня найсильніша зброя проти України. Довгими століттями вони тією зброєю проти нас воювали. Знали її королі з Варшави й царі з Москви, знають її і Пілсудський та Ленін: "Пусти хахла на хахла, русіна на русіна!" і все буде зроблено.

12. У ПОЛЬСЬКОМУ ПОЛОНІ

Світало. Настав день 2 травня 1920 року.

Я вийшов на світ Божий. Десь за Козятином ревіли ще гармати. Вулицями ходили вже польські стежі в синіх французьких уніформах. На горі Лозовських лежали розстріляні галичани. Поодинокі й групами вони ніби спокійно спали. А кров їхня всякала в землю, ніби випалювала сліди на ній. Між ними в шкіряних куртках лежали і мої друзі-літуни. А над ними запашно квітли вишні та співала радісно маленька пташка з жовтою голівкою. Я клякнув і помолився за тих, що впали. Вони — це ціна нашої волі.

Скільки їх було тоді всіх і по всій Україні — я не знаю. Лише пізніше з пісні я про це довідався:

“Засумуй, трембіто,
Та й по всьому світу,
Що зів'яло галичанам
Сорок тисяч квіту!”

Та хіба тільки 40 тисяч? Чи лише в галицькій формації? А скільки їх згинувало в цілій українській армії?

Коли б хтось лише приблизну статистику подав — сини й внуки жажнулися б тієї ціни, яку їхні батьки й діди заплатили за волю, за державу, в роках 1918 - 1920.

... Сонце сходило, як на Козятинську станцію

зігнано натовп людей. Людей молодих, здорових, але брудних, у порваних одностроях, ограблених з чести та особистости, зажурених і сумних. То були рештки галицької армії. Полонених оточили польські вояки, мабуть, з 7-ої дивізії галерчиків. Ми дивились один на одного, нічого не розуміючи. Ми дивились на сп'янілих хвилювою перемогою поляків. Наша славна минувшина виглядала сьогодні як дивний далекий сон.

Ось миршавенький рудий сержант, який дві години тому як начальник стежі хотів мене розстріляти. Він схопив мене в полон, як я молився за розстріляних друзів. Не знаю, що врятувало мені життя. Може, лемент родини Лозовських, що вся вискочила з хати, побачивши, що мене чекає, а може й сусіди, що також повибігали з хат, змусили сержанта сховати пістоль і долучити мене до наших недобитків. Я вп'ялив у нього очі. Хочу запам'ятати обличчя. Може, ще де зустрінемося; війна ж не закінчена.

Сонце під полудне добре припікає. Ми спрагнені й голодні. Та кого це турбує? Поляки приводять все більше і більше галичан. Нагнали стільки, що на станції вже й повернутись нема куди. Тут є старшини, підстаршини й стрільці всіх родів зброї. Зрештою, яка між ними тепер різниця? Всі полонені, невільники!

Якийсь старшого віку сотник хусточкою витирає очі. Серце, мабуть, у нього болить, що "стільки народу впало за свободу, встоятись не було сили!"

— Будь ти проклята, доле й цілий світ! — промовив він урешті, закурюючи недокурка.

На станцію заїхав поїзд з двома пасажирськими вагонами. З них вийшла група старшин армії УНР. Гарно одягнені, озброєні. Вони “союзники” поляків, а ми були позавчора “союзниками” Денікіна, вчора “союзниками” большевиків, а сьогодні в полоні.

З ними стрічаються й вітаються польські старшини. І нараз чую:

— Українські літуни, виступити!

З групи виступив сотник і сказав:

— Брати, галицькі літуни!

Чому тільки літуни? — подумав я.

— Уряд Головного Отамана Симона Петлюри запрошує вас перейти на службу нашої армії, що тепер рам'я об рам'я з військами Речі-Посполитої Польської б'ється з нашим ворогом Москвою і за волю України. Наш уряд буде старатись за звільнення всіх галичан з таборів полонених. Покищо ми дістали від уряду Польщі дозвіл на звільнення вас, літунів і літунських спеціалістів, бо їх брак дуже відчуває наша бойова армія. Тому кличемо вас на службу Україні! Замість у табори полонених, вступайте в ряди літунства армії УНР!

Не було над чим думати. Ліпше живий єфрейтор, як мертвий генерал. Літунський полк заплатив високу ціну за волю України, бо нас лишилось в живих тільки 69.

Усі наші босздатні літаки вночі відлетіли до большевиків. На їх чолі полетів і поручник Іван Хрущ та найкращий літун-бойовик сотник Євський. Оба вони пізніше займали високі позиції в літунстві совєтської України.

Наш ешелъон стояв розбитий і ограблений. Коло нього лежали чотири вбиті наші вартіві. Вони не зійшли зі стійки, тримали позицію до кінця! А ось під колесом вагону лежить з простріленою головою “наш” комісар.

— Хто ж його “шльопнув”? — питали ми один одного.

Ми стояли й дивились на свої вагони-майстерні. Стільки гарних днів ми в них прожили! Тепер вони стоять на рейках сумні та розбиті. Стіни вагонів, мотори, літаки, крила на площадках — все посічене кулями. Всюди чорніє кров! Наша й ворожа!

Хочемо позбирати рештки особистих речей та полкового майна. Та тут заїздить паровіз з польським конвоєм і забирає наш ешелъон, а з ним усе майно та виряд. Ми лишились голі, обідрані Польщею і Москвою. Протест перед сотником УНР нічого не поміг.

— Це їх воєнна здобич, — розвів він безпорадно руками. — Ми вам дамо новий виряд.

Ми не хотіли вмирати. Ми надіялись на завтрашній день. Хоч частинка України, хоч одна-дві губернії, а там підкріпимось, випростуємо крила й відвоюємо всі наші простори. Може, теперішня дійсність навчить людей. Перестануть бавитись у революцію, один одного ненавидіти, битись за дрібнички, стануть жорстокими супроти ворога, а не свого брата.

Тоді переборемо клятту нашу вдачу внутрішнього кипіння, ненависти, злоби й домашніх драк... О, тоді напевно ми переможемо!

13. “ДАЙОШІ ВАРШАВУ!”

Їдемо до Бердичева й займаємо одну казарму на Лисій Горі. Спимо, їмо та політикуємо, бо робити нічого. Все виглядає на комедію. Бо що ж ми за військо тепер? Куди глянеш, всюди поляки і поляки, а лише зрідка помічаємо наших братів з-над Дніпра. Отак і видно, що отой “союз” висить на волоску, бо ж, врешті, який це союз? Варшавський договір? Це ж жорстока konieczність, щоб рятувати те, що ще можливо врятувати, і продовжити надії на державність. Адже потопуючий і за бритву хапас. А хіба не така сама була ситуація галичан, як з Денікіном “братались”, а потім з більшовиками?

Ідять, хлопці з-над Дніпра й з-над Дністра, боріться, терпіть, умирайте. Може, ваша мученицька смерть струсне сонним сумлінням тієї частини нашого народу, що досі байдуже приглядалась до вашої боротьби; всіх отих, що “їхня хата скраю”, всіх отих “хитрих малоросів” і “хлопських філософів” обабіч Збруча. Може, колись і вони прокинуться, може, колись і вони переродяться на нових дітей своєї родини, які вміли б пошанувати батьків своїх і землю свою. А тоді їм Господь напевно допоможе!

10 травня 1920 ми переїхали з Бердичева до Вінниці. Знову станули в уже знайомому “Семен-

тому заводі". Але тепер там господарили поляки. Вони розпаковували великі скрині з написами "USA", з них витягали консерви з салом та іншими продуктами землі Вашингтона. Дивлюсь і жальгисне серце. Чи свободолюбна Америка нас не бачила, як ми потребували помочі? Хіба ж ми не боролись за свободу, і то не тільки свою, але й свободу всього світу?

Президент Вільсон знав про нас і наші державницькі змагання, коли укладав своїх 14 точок, які голосно пролунали по всьому світі.

Але в моменті, як стрілка світового годинника наближалась до здійснення самовизначення народів, то перед Україною вона зупинилась. І сьогодні перед словом Україна зупиняються всі світові годинники, всі стрілки політичних компасів у руках керманців світу. Для нас Америка Вільсона помочі не мала, хоч ми, може, найбільше вірили в її щирість і її ідеал волі для всіх народів. Ми лише тепер дістали поміч з Америки, на жаль, з руки поляків.

... Читаємо книжки, студіюємо аеронавтику. А українські дивізії поруч з польськими воюють з більшовиками під Києвом.

Обіцяють доставити нам добрі французькі літаки й виряд. Нас відвідав командир літунства полковник Віктор Павленко.

Наближався кінець травня. Чудова весна була в повному ході. П'янке пахощі сповняють молоді груди, кличуть у простори. Чекаємо на чужі крила.

Москва стягнула всі свої сили до протинаступу.

У грі за Київ наша трагедія була в тому, що за здобуття столиці ми брали дуже активну участь у боях по обох боках барикади. По стороні Польщі ударною силою польської армії були дивізії й загони українського війська. По московському боці такою ударною силою були також українські полки. Відважні українські кіннотчики під проводом Котовського та Буденного врізались клином між поляків і українців та гнались одні через Бердичів, Шепетівку, Броди, інші через Вінницю, Жмеринку, Проскурів та Волочиська в Галичину на Львів, а ще інші через Люблин на Варшаву. І знову тягар воєнного зудару двох чужих і одної своєї армій переносила в більшості південно-західня Україна та її населення. Ішов знову той самий фільм, що почався 1914 року. І наслідки були ті самі: вогні, кров, прокльони, похорони, могили, ненависть, насилля й розпач.

Московські й польські орди несли на нашу землю жах, смерть і пекло. Жорстокі нащадки царя Івана Грізного та королеви Ядвіги сунули як сарана на нашу землю, щоб лише погрітись до нашого сонця, наїстись нашого пухкого хліба.

Нас поставили в ролі слуги-наймита, без права боронити землі батьків, своєї хати, свого гнізда. А чому ж ми терпимо оті забаганки наших сусідів? Чи тільки тому, що “мене з хлопа ніхто не скине”, тільки тому, що “мій батько має досить поля”? А може, тільки тому, що “він іде на чолі, чому ж не я”? Чому його люди люблять, а мене ні? Хоч він кращий, розумніший від мене, але, якщо він

має бути в проводі, то вже краще хай ні він ні я не ведемо. Хай прийде й господарить чужий сусід. Хай не буде ні йому ні мені!

За малими світлими вийнятками так творився фільм нашої історії. Приходили чужі й творили свої закони й свій лад у нашої землі. Усмирювали заздрісних і закукурічених змагунів, скидали їх з господарських і саджали на рабські стільці, народні маси перетворювали в робочу худобу й усі прагнення зводили до проблем шлунка, плуга, ціпа, жорен і січкарні. Був "поп і хлоп" — хай же і далі так буде!

Таку відповідь на всі питання й проблеми ви-стукували ритмічно колеса під нашим поїздом, яким наш літунський відділ тікав разом з поляками від большевиків. Ми переїздили західно-українські землі, але з вагонів і носа не сміли показати, щоб місцеві поляки не забрали нас у полон. Ми мусіли вести себе, як уродженці східньої України. З нами їхав в ешелоні автопанцерний відділ УНР. Заїхали ми до Варшави на найбільший польський аеродром у Мокотові.

Чи не глум історії?!

Боронячи себе, ми мусіли боронити від большевизму і нашого меншого, але дуже загонистого ворога — Польщу.

14. БОРОНИМО ВАРШАВУ

Варшава гарне місто. Висла надає йому поваги й краси так, як Дніпро нашому Києву. Переїжджаємо передмістя Прагу. Поляки знають посмак московських відвідин у Варшаві. Знають, та нічого з того кривавого досвіду не навчилися. Бо якби були навчилися, були б не починали війни проти українців 1 листопада 1918 року у Львові й сьогодні не тікали б звідти, куди їм не слід було йти. Хіба були б заливали сті тисячні вози з чоловіками, жінками, дітьми й усією мізерією місто Варшаву? Вони проклинали перед мостами все і вся, коли їх спинили, щоб не переривати руху війська на оборону міста.

Ні, цього б не було! Москва напевно сиділа бдесь далеко за Конотопом та вилизувалася б з ран, які їй завдала б була міцна українська революція. Україна спокійно довершувала б свою державну будову, а Польща мала б безпечні кордони із сходу.

Так не сталось. Упала Україна, а за нею і Польща в пащу ненаситної Москви. Москалі роздули свій вогонь на Україні й почали роздувати його в Польщі.

Уже на українсько-польському кордоні зчезла польська пиха й шляхетська гордість. Похнюпивши носи, вони тікали все даліше і даліше із сходу на захід. Щастя, що на фронті бились з москалями

українські дивізії отамана Петлюри й боронили головних шляхів, якими москалі сунули на Варшаву. Про геройство українських військ ходила по Варшаві голосна слава, а вже про 6 стрілецьку дивізію генерала Марка Безручка говорили всі поляки. Слава, як вогонь, скоро поширюється, і тому нічого дивного, що нас у Варшаві прийняли з захопленням.

На Мокотові нам приділено спеціальний павільйон. З нашим приїздом він став зватись "Українським літунським павільйоном". Чергового дня до нас наспіли додаткові літуни, а між ними сотник Богомолів, що був пізніше заступником міністра літунства совєтської України. Нашим відділом командував полковник Віктор Павленко. Першою ескадрилею, до якої і я належав, командував сотник Березицький. Нам видано нові однострої, шкіряні куртки та літунські відзнаки на рукави й коміри. Ми дістали добрі харчові приділи та обслугову й жили непогано. До викладової залі привезено нові мотори. Ми відбували нові літунські курси й практику. Тут ми застали вже літунів французьких, італійських та американських, часом появлялись і англійські. Головну роль грало польське літунство й тому воно мало найбільше втрат і в людях, і в літаках.

Поляки поводитись з нами по-товариському. Коли ми виходили на місто, то нас вітали на брамах стійкові, а в місті польські військовики. Навіть старші рангом за нас віддавали нам честь.

Лише у Варшаві ми побачили, що значить, коли за спиною воюючого народу стоїть зовнішній світ. У Варшаві були амбасадори всіх західніх держав,

були їхні військовики та торговельні місії, сюди йшла зброя, виряд, харчі, медикаменти, лікарі, до-
радники, генерали, кореспонденти і т. п. Тоді на обо-
рону Польщі всесильний Захід кинув увесь свій ро-
зум і гроші, хоч головний тягар війни несла Укра-
їна. Наша земля несла тягар війни, а Польща діста-
вала за те підтримку Заходу.

Вулицями Варшави ганяли блискучі авта з чу-
жоземними панами, високих рангів старшинами,
часто-густо в супроводі польських “дипломаток”.
Майже на всіх більших будинках міста видно було
чужоземні прапори.

На місто налітали московські літаки. Гарматні
бої наближались все ближче і ближче до міста. Ро-
сла паніка, метушня, розгубленість. З Уяздовських
Алей днями й ночами виношено з домів скрині,
меблі, подушки. З Варшави тікали в першу чергу
багачі, а за ними те саме робили урядники й дріб-
нота.

І ми дістали наказ виїхати до Познаня.

— Москалі йдуть! — кричало все довкола.

На нас той жах не впливав. Ми до цього при-
викли й уміли на це реагувати. Що ж, хай і світ по-
пробує, чим пахне московська свобода! Сьогодні не
наше мололось!

Проте здавалось, що ціла Польща тікала в світ
за очі. Ота сама нерозумна Польща, що вчора по-
могла Москві звоювати українську державу, сьо-
годні опинилась під валами московських хвиль коло
брам Варшави.

— Тікайте! Тікайте! — кричали втікачі. — Но-
вий Джінгісхан іде!

З бутафорного, роздутого шляхетством слона зробився на очах чужих дипломатів і військовиків полохливий польський заяць, що оце, положивши вуха на хребет, тікав під охорону гайових пана Клемансо.

Може, і не личить радуватись чужим нещастям, але такі думки самі приходили в голову, коли пригадалось, як поляки розстрілювали й катували наших селян, робітників, священиків, як громили й палили наші села.

Тому “Уцскай, браце!” — не викликало в нас ні жалю, ні співчуття.

15. МОСКОВСЬКА ОРДА ТІКАЄ

Одного гарного ранку на сході заревіли гармати. Почався польський протинаступ. Дрижало повітря, стогнала земля... Курява й дим світ заслонили. Спорожніли вулиці Варшави.

Літаки піднялись у повітря. Полетіли на Замостя. Українці пішли в наступ, у бій, може й безвиглядний, але все ж таки бій проти московських орд. Першою пішла пробоем 6 українська стрілецька дивізія генерала Марка Безручка. І проти сподівань усіх, навіть польського генерального штабу, створила “чудо над Вислою”! Українські вояки, ведені таким командиром, як генерал Безручко, та його помічником полковником Романом Сушком, буревієм гдалили по будьонівцях. Кінна армія не видержала напору синів України. Почала тікати на схід. Лишила отвором браму під Замостям, крізь яку пішла в наступ на схід і польська армія. Коло Варшави польські дивізії вчинили прорив.

Поляки заспівали тоді українцям голосно “О-санна!” Співали на те, щоб за два місяці в Ризі, за зеленим столом заспівати разом з москалями “Розпни!” Чи ж не така доля стрінула Ісуса, як на Голготу йшов?!

Польща зродила “цуд над Віслом” 1920 року

Родина автора цієї книжки Михайла Шарика:
Сидять з-ліва до права: Мати, батько і тітка. Стоять: Швагер Данило Кушнір і сестра Текля. Спереду сидить Михайло Шарик, 12-літній хлопець.

точно так, як вона зродила була перемогу над турками під Віднем 1683 року. Різниця лише та, що на чолі польських і українських військ під Віднем стояв польський король Собеський, а під Замостям 1920 року український генерал Безручко і його славна 6 стрілецька дивізія.

Прорив під Замостям-Варшавою захитав цілим фронтом від Литви аж до Карпат. Фронт порвався на куски та покотився на схід. Замість тікати до Познаня, наш літунський відділ дістав наказ іти на фронт. Дивізії Головного Отамана Петлюри зосередились на південному фронті в Галичині й пішли наступом за Збруч. Ми дістали відповідний виряд і поїхали з Варшави як повітряна обслуга українського фронту.

Перша ескадриля виїхала під команду сотника Березицького, друга покищо лишилась у Мокотові. Виїжджаючи з Варшави, ми раділи як діти.

— Їдемо в Україну, а там — дай, Боже, крила!
— говорили хлопці.

Був жовтень 1920 року. Чудова погода. Галицькі поля блистіли сріблистими нитками “бабського літа”. Золотом мерехтів дорогий нам обрій. Ми раділи, немов би вперше побачили ту землю, таку неподібну до бідної піскуватої землі наших сусідів.

Поруч з нами йдуть інші формації українського війська. Справно маршует піхота, їдуть кінні гайдамацькі з'єднання, земля дуднить під гарматами, на рейках білим димом попихкують панцеропоїзди з державними тризубами на стінах, з грізними дулами гармат та кулеметів. З гайдамацьких рядів чути пісню про безсмертного комаря, що женився та шу-

му багато наробив. Спроби ворожого опору ми розбивали короткими рвучкими ударами й вимітали ворога з краю. А там і Збруч і безкраї поля розлогої України.

Подякувавши полякам за “гостину”, наші дивізії ще тугіше напняли залізні крила й нещадними ударами б'ють по ворогові. Звільняють з ворожого ярма село за селом, місто за містом. Ось здобули Проскурів, лавами йдуть на Жмеринку, стриму їм немає. Хлібом і сіллю вітає їх звільнений народ, що встиг уже досита покоштувати московської “свободи”. Народ вітає війська незломного Симона Петлюри, чие ім'я в народі синонімом вільної України стало. Дарма, що за ним варшавський договір. Адже цей договір продиктувала смертельна konieczність.

От якби тільки до Києва, а там до Чернігова, Полтави, Харкова, час скоро промине, як під зброєю стане весь народ. А через Київ на Львів! Бо не можна було собі й уявити нашої держави без Львова. Ми йдемо державними шляхами, а не доріжками якихсь там ліво- чи правобережних, галицько-волинських чи запорізьких республік. За нами був акт 22 січня 1919 року, отже нема місця на такі дицтва, як республіки дрібних розмірів. Наша ціль: велика українська держава.

16. ПОЛЬСЬКА ЗРАДА

25 жовтня 1920 року. Хоронимо вбитих у боях друзів, козаків, старшин, підстаршин. Вони полягли за Україну під Жмеринкою, Проскуровом, Чорним Островом. З сгидою дивимось, як наші "союзники" відходять з-під Жмеринки на лінію Збруча, як покидають тих, які вчора "цуд над Віслом" вчинили. Як реванж вони мали б створити "цуд над Дніпром", але, замість того, заплатили нам новим Андрусовом. Зрадливо, потайки, засівши з большевиками в Ризі, безжалісно розтяли живе тіло України по лінії Збруча й Волині та Полісся. У Варшаві врочисто прирекли були нашої армії повну поміч і співпрацю у визволенні земель на схід і північ від Збруча, доки сягас територія України. Але їхня поміч скоро закінчилась. В останніх днях жовтня 1920 кінчались і години нашої держави. Наша армія мусіла відступати перед московськими ордами. Армія вистрілювала останні набой, ламала останні шаблі й багнети.

Ранком 30 жовтня нас, уродженців Галичини, попрощав сотник Березицький, командир I-го літунського відділу УНР, на станції Гусятин над Збручем. Кожному стиснув руку. За ним ступав бунчужний Шостаківський. Він дав кожному з нас фальшиві документи та гроші на дорогу. Документи були потрібні для того, щоб пересунутись через

польські військові застави й пости жандармерії та добратись якимсь чином додому.

Документи були в польській і українській мовах. У них писалось, що такий то і такий, старшина, підстаршина чи козак літунського відділу відправляється в таку то і таку місцевість в дуже важливій службовій справі. Насправді ж кожного відправляли додому.

Наприкінці сотник промовив до нас:

— Важко мені прощати вас, друзі мої і брати. Горстка нас не видержала іспиту, на який історія поставила нас після вікової неволі. Велике завдання вложено було в руки цілого народу. На жаль, народ як цілість не склав іспиту, хоч краща його частина доконувала чудес цілих два роки. Фінал бачите самі.

Уряд УНР іде на вигнання, а армія до таборів, за колючі дроти, в Польщу. Тому вас, уродженців Західньої України, я відсилаю додому, відсилаю зі зброєю, яку можете явно носити аж до моменту, коли дійдете до рідної хати. А там уже робіть, як самі знаєте. За два-три дні всі ми опинимось у ворожих таборах. Ви, повернувшись до рідної хати, переживете “врем’я люте”, тоді починайте діяти наново між народом. Пам’ятайте, що нас усіх обов’язує присяга вірності Україні. Ми її не зломимо й не сплямимо до кінця нашого життя!

Пам’ятайте, що раз запалений наш смолоскип волі вже ніколи не погасне! Тепер, під натиском стократно переважаючих московських сил та зради нашого вчорашнього союзника-поляків, наш смолоскип пригас. Але завтра він спалахне з новою

силою й буде присвічувати всім нам на шляху, що веде до волі, до повної перемоги над ворогами!

Послужімо цій великій справі, друзі! Послужімо завжди і скрізь, куди б не кинула нас доля, пам'ятаючи, що ми — українські вояки!”

Замість оклику, ми відрухово підірвались на струнко. Ще раз глянули на свого командира, на друзів, бойових товаришів-наддніпрянців, схопили свою мізерію на плечі й сіли в панцерник “Хортиця”. Поїхали до Копичинець, а звідти кожний у напрямку своєї хати.

Жаль і досада брали, коли раз-у-раз у вагонах з'являлись польські жандарми, розглядалися по переділах за нами, іронічно підсміхались і лакомо оглядали наші шкіряні куртки з пропелерами на рукавах та наші жовті ремені з літунськими штилетами та револьверами. А тоді падало оте ненависне: “Панські документи проше!” Від Теробовлі до Тернополя вони оглядали їх щось чотири рази.

У Тернополі я швидко вискочив з вагону й бічним ходом обминув почекальню, де жандарми дуже докладно провірювали кожного “петлюрофца”.

Бічними вуличками я зайшов на площу за “Руською Церквою”, куди звичайно заїздили наші денисівські вози в ярмарковий день. А ярмарок був кожної середи. На щастя, я побачив там і своїх коней, що спокійно їли обрік. За хвилину надійшла сестра Явдоня, обвантажена різними покупками. Побачивши мене коло коней, вона все кинула й обняла мене з рясними сльозами радості.

По дорозі додому я ніяк не відчував радості, хоч власний дім дуже любив. Явдоня розказувала всякі новини з села. Вони не були підбадьорюючі.

Вона казала, що хто з українських вояків з'явиться в селі, той мусить ховатись, кого зловлять, ведуть на жандармську станицю в Купчинцях, саджають у льох, допитують і б'ють, а тоді висилають до таборів у глиб Польщі, де вже багато українських хлопців померло. Явдоня пробувала мене потішати, мовляв, вона заручена з Вавриком, колишнім австрійським жандармом, що його польська влада прислала з Вадовіц на тутешню станицю. Він родом з села Почапинці. Він уже звільнився зі служби, бо це була її, Явдоні, вимога, поки підуть до вінця. Ваврик походив з мішаної польсько-української родини, по душі не був поляком; його дід був добрим українцем і навіть у Почапинцях власним коштом церкву збудував, не неї сім моргів землі записав і так створив у польському селі український острівець. Явдоня твердила, що Ваврик знає добре коменданта жандармерії й напевно мені допоможе, бо інакше, як вона казала, вона його дружиною не буде.

17. НА ЖАНДАРМСЬКОМУ ДОПИТІ

Уже смеркало, як ми заїхали на подвір'я. Як на нещастя, за возом на подвір'я зайшов глухонімий волоцюга з Купчинець Іван Каваць. Побачивши мене в українському однострою літуна, почав цілувати мої рукави й щось собі під носом мугикати. Івана я знав давно, тільки не знав, що його каліцтво використали польські жандарми. Він за цигарку чи кусок хліба або за старі штани чи черевики доносив жандармам про кожного нашого вояка, що непомітно вертався з України до рідної хати. Я дав Іванові десяток цигарок, щоб його позбутись, і він пішов. Але я ще не встиг привітатись з родиною, як до хати прийшли за мною два жандарми, забрали мене та погнали на постерунок до Купчинець.

По дорозі оба жандарми образливо висловлювались про "гайдамакуф" та обіцяли всипати мені добру "порцію" на станиці. Я опинився перед вусатим і червоним наче півень комендантом Жарським. Він змірив мене від ніг до голови злющими очима, а тоді крізь зуби кинув:

— Ну, і що ж? Нарешті маємо тебе, пташку!

При тому моргнув на здорового жандарма. А я, щоб збити його з толку, відразу заявив, що щойно три тижні тому я з літунською ескадрою УНР виїхав з Мокотова у Варшаві, звідки ми брали участь в боях і прориві під Замостям та створили

“цуд” над Вислою. Я розказував йому ці справи в деталях.

Моє оповідання збило його з пантелику. Він з місця змінив тон та витягнув з стола якийсь густо записаний папір, прочитав його, а потім почав допити:

— Ім'я і прізвище? Рік народження? Поборовий чи як доброволець служив Україні?

Я відповів, що доброволець.

— А скільки ляхів замордував? — спитав він іронічно.

— Я нікого й ніколи не мордував, я був вояком, — відповів я.

Тут почалась перепалка.

— Мовчати! — крикнув Жарський. — Ти розброював постерунок жандармерії 1 листопада 1918 року?

— Так, я брав участь у роззброєнні австрійської жандармерії.

— Але там були жандарми-поляки.

— Звідки я міг про це знати? Я знаю, що там були і мадяри.

— Мовчи! — гукнув на мене Жарський. — А що ти робив під Микулинцями? — вже сатаніючи крикнув він.

Це мене заскочило. Значить, хтось з наших хлопців уже пройшов оту сповідь у руках цього кат. “Тримайся, Михайле, а то буде гарячо!” — подумав я собі.

Та тут хтось застукав у двері й у кімнату вбіг молодий чоловік. Він привітався з Жарським та простягнув і мені руку. Назвав себе Вавриком, нареченим моєї сестри.

Ситуація була заплутана, і я не знав, що й відповісти. А Ваврик, заговоривши до коменданта на “ти”, сказав, що прийшов у моїй справі і хоче за мене заручити своїм підписом, що я буду спокійним громадянином держави і т. п.

Комендант наказав вивести мене до сусідньої кімнати, де дрімали чотири жандарми. Там мені дозволили закурити.

За яких 15 хвилин я вже був вільний. Лише кожного третього дня мав голоситись на поліційній станиці.

Ми оба з Вавриком пішли додому. Він по дорозі щиро розповів мені, що мене чекало, якби я залишився ночувати в льоху в Жарського. Звідти на гретій день мене з повибиваними зубами та повідбиваними нирками вислали б до табору полонених у Ланцуті. Він мені сказав, що оті катування — це і причина, чому він покинув жандармську службу в Польщі. За Австрії його не вчили катувати людей. А Польща вимагає катування. Хто хоче бути добрим жандармом, дістати підвищення рангу, — мусить пукати за колишніми українськими військовиками, пришивати їм бандитизм та бити і бити, аж їм відкочеться України. Він спочатку вірив у відроджену Польщу і новий соціальний лад, але скоро все вхопили в свої руки бюрократи і графи. Дідичі забрали землю, а дурного хлопа за собачий гріш заставляли розбивати українцям голови.

— А як небезпека минає, тоді ставай поруч того самого українця за плугом, чи, чого доброго, хапай за хвоста панського бика. От і “вольна ойчизна”.

Річ Посполита Польська! — закінчив Ваврик своє оповідання коло порога моєї хати.

... Час минав. Куди глянеш, народ зловіщо мовчав. Мене не бралась жадна робота. Кому вона і нащо? Хотів я йти звідси, але куди? Кому і нащо я потрібний? Куди глянеш, всюди неправда й розбій. Земля з війни запущена, лежить облогодом, хати попалені, а в комірному я жити не люблю. Все це відновити — треба багато грошей. А їх, хоч плач, ніде немає. Горе переможеним!

Ми поволі заприятельжились з Вавриком. Його село не було так зруйноване, як Денисів. Там наче не було війни. Я бував у нього дома й познайомився з його сусідами-українцями. Вони святкували українські свята, тримались своїх звичаїв і говорили мішаною польсько-українською мовою. Я заприятельжився з його сестрою Ємілією, яка з часом стала моєю доброю й вірною дружиною, з якою я, по волі Божій, ділю долю й недолю і сьогодні.

Ваврик мешкав у Денисові в моїй родині, а я в Почапінцях у його. Ділило нас 14 кілометрів. Родина мене любила, і я жив там вигідно. Кожної неділі ходив до церкви в Драганівці й там заприятельжився з священиком о. Весною, що родом був з Денисова. Я почав співати в церковному хорі й скоро здобув собі симпатію всіх селян. Вони були українці, хоч говорили коло церкви по-польському. Їх тільки затуркала польська більшість села. Вони намагались говорити до мене ламаною українською мовою. Тут я вирішив, що мені треба для них щось зробити, бо ж це мої брати. Для того трапилась скоро нагода.

18. РОЗБУДОВУЄМО УКРАЇНСЬКУ СТАНИЦЮ

Наближались Зелені Свята 1922 року. Отець Весна рішив відправити панахиду на могилі чотаря УГА Романа Коссара, який загинув у липні 1919 року. По панахиді я мав виголосити до громадянства промову. Я не знав тоді, хто був той старшина, в честь якого я мав промовляти на українському острові в польському морі, в часах польської сваволі. Лише в церковних книгах було записано, що 7 липня 1919 року в обороні села поляг сл. п. чотар УГА Роман Коссар, син директора школи з Русилова, Кам'янецького повіту. Вже пізніше я дізнався, що це був рідний брат сотника Володимира Коссара, командира сокальської бригади.

Був гарний соняшний день. Процесія з вірними з сіл Почапинець та Драганівки обступила прибрану квітами могилу чотаря. Чути було українську молитву та притишену польську мову селян, які низько схиляли голови перед тінню того, хто життя своє віддав за їх визволення з польської неволі. Я слухав і дивувався: оті наші люди з роду в рід жили серед польського моря й мову свою згубили, але не згубили своєї віри й української душі. Я відчув сильну віру в свій народ. Коли втихло жалібне "Вічная пам'ять!", я став на струнко коло надмогильного хреста й заговорив до зібраної громади, священика й молоді.

Промова з'єднала мені симпатії селян. Від того дня наша хата була постійно заповнена людьми, а хата старого господаря Павла Базара стала читальнею й місцем недільних сходин. Сюди приходили всі ті, що прагнули рідного слова. Я читав їм газету "Діло", "Новий Час" та книжки Чайковського, розповідав про нашу визвольну війну, ми разом співали пісні, збирали гроші на "Рідну Школу" та інвалідів. Дійшло до того, що простора хата гостинного господаря стала замала для всіх нас.

Селом і по околиці пішла вістка, що українці, або як поляки казали "русіні", звили собі гайдамацьке гніздо. Тому доводилось рахуватись з тим, що одного гарного дня поляки зроблять нам несподіванку. У висліді нашої праці в селі почали будитись національно не тільки українські родини, але й мішанці. Ми повели українізацію села, і вона йшла швидко вперед. Цікаво відмітити ще й те, що при кожних сходинах зовнішню варту коло хати старого Базара виконували польки, яких чоловіки були українцями.

Серед жінок провід вела спритна й чуйча господиня дому Юзефа Базар. Вона походила з польської родини, але стала завзятою українкою. Ми були певні, що в часі сходин ніхто з поляків не прийде до хати, коли на воротах та під деревами берегли нас, розмовляючи про погоду, жінки з Юзефою на чолі.

Я товаришував з ровесником Паньком Залеським, що походив з села Ходачкова Великого й там був молочарем та вів крамницю. Мати Панька жи-

дівка-вихрестка, а батько українець. Панько, почувши про відродження українців у Почапинцях, задумав відродити їх і в Ходачкові. Він був українським вояком, як і я. В нього відізналась вояцька совість і послужила вже пропацій, як здавалось, справі. Ми з Паньком повели справу так, що незабаром був уже в Ходачкові співацько-аматорський гурток, почали грати наші театральні вистави, на які приходили і поважніші, помірковані поляки та дивувались, що щось таке в українців можливе.

Ми раділи. Переможені на полі бою, ми воскресли знову.

Нас забезпечили від польських боївок деякі обставини, що їх ніяк ніхто не міг передбачити. Панько був заможною людиною. В його кишені сиділо багато польських патріотів, до коменданта поліції включно. Його старша сестра була заміжня за комендантом польської поліції в Бірках Великих. Вона часто приїжджала на відвідини додому, і кожний боївкар думав два рази, поки посмів виступити проти українців. Правда, всі вони щораз голосніше негодували, і ми про це знали. Мені також вдалось познайомитись з польським поміщиком, власником фільварку Ковалівка, Едмундом Левом. Він був з роду жид, походив із Скольного в Карпатах, де його батько був власником лісів і кількох тартаків. Був неодружений і тільки недавно вернувся з війни, як сотник австрійської кінноти. Любив українців і радо розповідав про те, що він шкільний товариш Марійки, пізніше пані Донцової. Він знав добре д-ра Д. Донцова, якому мав колись допомогти втекти за кордон у моменті, як вибухла війна, і д-р Донцов,

як російський громадянин, мав бути конфінований австрійською владою.

Жив він у зруйнованому війною дворі й поволі його відбудовував. Плекав корів, коней. Я вів з ним розмови на теми політичні й національні, і він несподівано запропонував мені посаду економа в своєму маєтку.

Так я став економом. Я натиснув на науку, щоб опанувати агрономію як слід. Лев часто виїздив у Карпати, а я лишався на фільварку сам із службою й поденними робітниками, яких часом бувало до 200, особливо при культивації буряків, картоплі та маку. Від вчасного ранку до пізньої ночі я був у праці, роз'їздив верхи по полях. Більшість моїх робітників були поляки. Я вчив їх співати українських пісень і сам співав, куди їхав чи йшов. Пісня осолоджує життя і дає силу людині. З часом поляки звикли до цього й почали відчувати, що українці добрі люди й навіть духово їх перевищують. Я їм добре платив за працю, добре з ними поводився. За те вони шанували і мене, і нашу українську роботу.

Часто, коли ланами неслась в два голоси українська пісня з уст польської молоді, я тиснув голову до гриви коня й нишком радів.

Крім цього я, на зразок Панька, старався догодити і комендантові польської поліції в Ходачкові. Я дав йому право пасти дві корови на панському лані й додавав ще два вози конюшини на їх вигодування взимку.

Отак ми з Паньком розбудовували українську станицю в польському морі.

19. УКРАЇНЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ

Через старшин і колишніх літунів, моїх товаришів, я мав у Тернополі зв'язок з нашим підпільним рухом, що починав набирати широкого розмаху. Знаючи моє положення, мої друзі висилали під мою опіку в фільварку тих людей, яким треба було критись від поліції. Дідич Лев знав про це й ішов мені в усім на руку. І тоді, коли довкола все палало вогнем, його фільварок стояв без шкоди, а він сам спав спокійно.

По всій Україні шалів нелюдський терор наших сусідів. Маленька річка Збруч сіріла на одному березі від московських штиків, а на другому від польських багнетів. Вона розтяла живий організм нашої нації на дві нерівні частини. Там, де була наша держава, залишилась болюча кривава рана, що повсякденно кликала про помсту до неба.

По лівому боці річки Збруч шалів закутаний зручно в червону плахту московський імперіялізм, а на правому березі намагався дотримати йому кроку трагічно-кумедний польський імперіялізм. За Дністром на півдні п'яніла від насилля над українцями румунська Сігуранца. Тільки в Карпатській Україні за Карпатами, здавалось, існував спокій і діяли закони нової чехословацької держави. Вона нібито добровільно прийняла під свою опіку південний окравок нашої землі на бажання її населення, хоч це була брехня, бо народу ніхто не питав про його волю.

Але і там, під натиском з одного боку москалів, а з другого поляків, урядовці республіки почали непомітно міняти найперше шкільні підручники, а далі повели безоглядну русифікацію й викривлювали душу українського народу, пришиваючи йому кацапство й мадярство. Вони насилу заганяли українців на службу чи то Московії чи Мадярщини.

По всій великій нашій землі, куди оком глянути, панували жандарми, поліція, чекісти й тайні шики кожного режиму. Все те як Дамоклів меч тяжіло над головою ще вчора вільного українського народу. По таборах воєнно-полонених, по концентраційних таборах гинули сотні й тисячі наших кращих людей, військовиків, священиків, адвокатів, директорів, учителів, професорів та взагалі свідоміших людей, що знали, хто вони і до чого змагали та змагають. А в ограблених хатах матері, жінки й діти нишком втирали сльози. На полях видно було похилені вже хрестики, а під ними могили стрільців почали заростати бур'янами.

Правда, в столицях західного світу ще діяли наші місії та наші дипломати. Вони розпучливо шукали правди для переможеної України, але їхні розшуки за правдою, їхні слова — це був голос у пустині. Бо хто в модерному світі хоче говорити з переможеними й слабими? Хто не має військової сили, для того нема ні правди ні справедливості. Західня культура, принципи християнства та оспівувана в літературі гуманність зникли; вони для українців і України не існували. Вони існували й існують тільки для сильних, що міцною рукою вміють по них сягнути.

Таке було наше положення в роках 1921 до 1923.

Подекуди, як от в Англії, помічники Лойд Джорджа нібито вислухували співчутливо наші скарги й щось неясне обіцяли на пізніші часи. А у Франції й Америці остаточно сказали, що нас нема, нас не знають. Існувала тоді Ліга Націй, що мала, між іншим, боронити прав бездержавних народів. У справі Галичини засідала Рада Амбасадорів у Парижі. Від неї чекав наш народ справедливості. І дочекався, бо 23 березня 1923 року ота Рада показала всім, що правда існує тільки для переможців, а не для переможених. До всього нещастя, що стрінуло Україну, ота Рада вбила ще один ніж в її тіло і признала Польщі право на Галичину. Українцям залишилось одне: надіятись на ласку Божу й на свої власні сили.

Залунали стріли в Чорткові, у Львові, в Тернополі та по інших частинах нашого краю. Темні ночі освітили вогні, масові пожари польських станцій, поміщиків і мазурів. Ті вогні нищили працю нашого народу, нищили добро вироблене руками наших селян, яке було власністю займанців. У тих вогнях наш народ побачив, що наша справа ще не пропала, що Україна не переможена.

Безчисленні акції Української Військової Організації (УВО) були наглядним доказом, що в українському народі народжуються нові державницькі ідеї, які мали переродити українця, замінити його дотеперішню селянську байдужість на вояцького духа, що рве людину до бою. Людину, що вічно ходила за плугом, треба було перемінити на вояка, що вмів боронити своєї праці не тільки пасивним спротивом, але і зброєю.

Іншого рятунку не було. УВО — це був одиникий і раціональний вихід із ситуації.

20. У ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ

На початку 1923 року польська влада наказала перший набір українців до армії. Покликано було два річники — 1900 і 1901. Наказові підлягав і я, хоч мій прадедавець намагався мене реклямувати. Я дістав при комісії категорію А-I і вже 14 лютого 1923 року опинився з чотирма тисячами таких самих, як і я, в польському місті Ченстохові. Чотири тисячі українських хлопців виповнили кадри польської 7-ої дивізії, до якої належали: 7-ий полк польової артилерії, 4-ий полк важкої артилерії і 27-ий полк піхоти. Українців гнали поляки на військову службу в західній Польщі. Мене призначили до 27 полку піхоти.

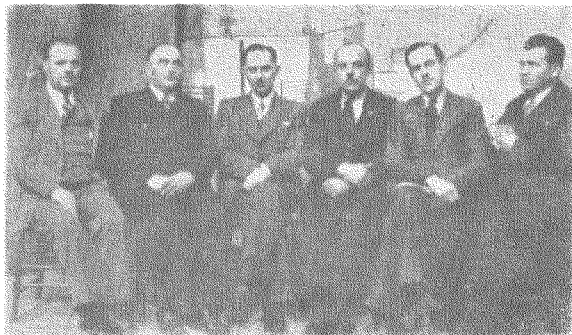
Ми їхали транспортом з Тернополя. По дорозі співали українських пісень, особливо як переїздили через польські оселі, щоб бодай так показати полякам, яке вони військо мають і що вони від нього можуть сподіватись. Ми ненавиділи Польщу всією душею й бажали їй одного: якнайскорішого упадку!

Їхали ми як засуджені на смерть. Як могло бути інакше? Ми майже всі служили в українській армії, що билась проти Польщі, а Польща була й залишилась нашим ворогом.

Завезли нас до казарм “Завади”, що їх колись збудували москалі. Вони були обведені колючим

дротом з брамами для входу та виходу. В казармах ми застали поляків-старшин та підстаршин і кілька десятків фрайтрів та інструкторів — між ними наших земляків з Волині. Їх Польща покликала скоріше до війська. Ряди полку виповнили ми, українці, а з нами яких чотири десятки жидів, що напричуд добре тримались з нами й поводитись не раз як справжні українці. Почалось від стриження, гоління, купання та від промов, щоб ми, мовляв, добре гримались, були добрими й дисциплінованими воюючими “Ржечинсполітої”. Дістали ми однострої та шапки з білими орликами. Хлопці їх знімали з голови та плювали на тих білих птахів, під знаком яких прийшов на нашу українську землю розбій та неволя.

Мене приділили до шостої сотні. Її комендантом спочатку був поручник Псгуловський. Він з Познаня, отже вихованець твердої німецької воєнської школи. Сотенним шефом був старий австрійський старшина Ян Душкевіч з Станиславова. Ройовим був капраль Петро Ковальчук з Волині, який завжди намагався говорити по-польському, а це так кумедно в нього виходило, що всі хлопці з нього реготались. Наш клопіт почався з молитви “Кеди ранне встаюн зорже” і з апелю, де треба було співати “Не ржуцім земі, сконд наш руд”. Від першого дня вчили тієї польщини. Нам проходило безкарно, коли в перших днях співали ті пісні самі інструктори. Ми всі, цілий полк, як на команду, мовчали. Але по тижневі нашу мовчанку назвали бойкотом. У полковому наказі заповіджено було

Полковник Роман Сушко в Содбури 1938 р.

Сидять з-ліва до права: Ю. Відочка, М. Шарик, полк. Р. Сушко, Ст. Никільчук, д-р І. Василенко і Ст. Кутний.

Відділ Української Стрілецької Громади в Содбури 1938 р.
маршує на вправи. Проводить М. Шарик.

суворі кари, як не будемо співати. Але ми і чергового дня мовчали.

Уночі з 24 на 25 лютого нас заалармували. Ми схопились із ліжок. Заборонено було брати однострій і черевики. Нас босих, у сорочках, погнали на подвір'я до криниць ноги мити. На дворі мороз і курява, пісковим степом вітри заводять, а ми майже голі миємо ноги. Нас було багато, а помп лише п'ять. Двері до казарм замкнули. Хлопці проклинають Польщу й її закони, а добре одягнені інструктори й старшини приглядаються спокійно тому знущанню.

— Співачь! — наказує старшина.

Та хлопці вперто мовчать.

Нарешті когутячий голосочок службового поручника пищить:

— До лужек бегем марш!

Чергового ранку багато хворих у гарячці. Вечором і здорові не співають, мовчать далі.

Уночі нова "побудка": до криниць мити ноги. І знову ті самі сцени, прокльони, а з боку команди вигуки в роді "кодло гайдамацьке" і т. п.

Третьої ночі під час миття ніг, за стайнею казарми наклав на себе руку, повісився на дереві. Наш друг, студент з Теребовлі Олекса Піддубний. Той вчинок привів до пам'яті польську команду. Дикі знущання були припинені тим більше, що за останні два дні втекло до близької Німеччини коло 30 наших хлопців.

Я і мій друг Петро Хоміцький з Білок Великих, який тепер живе в Торонто, теж почали плянувати

втечу до Німеччини. Та не довелось цього здійснити, бо рішення Ради Амбасадорів з березня 1923 року, а в слід за тим і заклик УВО з рідних земель змінили наші наміри. Амбасадори признали Галичину на 25 років Польщі, а УВО наказувала українцям учитись військового ремесла. Отже, замість у Німеччині, я опинився в підстаршинській школі.

Наказ команди УВО творив чуда. Несподівано українці виявили надзвичайну пильність у вивчанні військового діла. З того дивувались самі поляки. У школі зібрався самий вибраний елемент.

У неділі й свята ми збирались в гурти та співали українських пісень. Нашому співові прислухались і коменданти та любувались ним. Скоро нам дозволили співати наші пісні і в поході через місто. Тій пісні прислухалась ціла Ченстохова. Як ми маршували вулицями, всі хідники й усі вікна були заповнені людьми. Лунали оклики й оплески, а це разило почуття “галіційських” старшин-поляків. Вони вислали протест до дивізії, і нам заборонили співати по-українському.

Перед закінченням школи заарештовано було мундирового підстаршину за крадіж. Викликали мене зі школи, і я став мундировим і збройним підстаршиною 6-ої сотні. Дістав я тоді ступінь капраля. В школі я викладав хлопцям про легкий і важкий кулемет. Моїм помічником у магазині став фрайтер Василь Довгенко.

21. УВО ДІЄ

Я мав окреме приміщення, багато вільного часу, отже міг більше зайнятись своїми хлопцями й допомогти їм, коли кому сталась якась кривда. Вони завжди звертались до мене із скаргами на інструкторів, а я вже ладнав ці справи з відповідним службовим начальником у їдальні при вечері при чарці “житнівки”. А іноді, як було треба, то наша боївка справлялась і “хлопським параграфом”. Ми мали свою сотенну боївку “дітей війни”. Вона мала 9 членів. Закон її був короткий і жорстокий. Її завданням було боронити нашої національної честі, боронити тих, над якими злобно знущались інструктори, а то й шефи сотень — поляки. Ми приводили до пам'яті і своїх землячків, яким червоні нашивки на шапці чи на раменниках запаморочували голови в польський бік.

Дев'ятка — це був міський елемент. Хлопці меткі, спритні, мовчазні й бистрі як лиси. Кому треба було, тому дев'ятка вможливлювала втечу до Німеччини. Помагав наш писар 6-ої сотні, український жид із Скольного Шльомко Есек. Він завжди вмів роздобути службовий документ для того, хто мусів зникати за німецьким кордоном. З Шльомком я підтримував дружбу.

28 квітня 1924 року до нашої сотенної канцелярії привели два польові жандарми рекрута. Це був

високий кучерявий брунет. Його документи передали сотенному шефові. Я тоді з ним якраз перевіряв квартальне рахункове зіставлення мундирового й збройного магазинів.

— Як називаєшся? — кинув гостро шеф.

— Там маєш написано! — відповів тим самим тоном і на “ти” рекрут.

Шеф схопився:

— Як смієш тикати мені, ти рекрутський дурню?

— Від дурня чую і йому не дивуюсь, — відповів по-українському рекрут.

Ми з Есеком завмерли. А це що за людина?

Шеф позеленів і сів. А по хвилині запитав:

— Пана з тюрми привели сюди?

— Так! — відповів уже лагідніше наш земляк.

— Защо сидів у тюрмі?

— Коні крав! — без надуми випалив той.

— На рани Боске! — залементував шеф і заглянув у документи. — То пан був українським лейтнантом, так?

— Так, пане шефе! — по-джентлменському відповів Михайло Садовий і представив себе начальникові, ставши на струнко.

Шеф засоромився й не знав, з чого почати. До канцелярії зайшов новий комендант нашої сотні поручник Капковський, офіцер старої російської армії. Він зиркнув на новоприбулого, потім у документи, підійшов до нього, подав йому руку й кинув ніби знехотя:

— Вітай нам пан!

Чотар Михайло Садовий пішов зі мною до магазину по однострій. Тут ми розговорились і відразу заприятельнулись. Увесь час ми приятелювали, аж поки він, по довгому опорі, таки пішов до школи підхорунжих у Скерневіцах.

Садового арештували були поляки у зв'язку з убивством хруня Твердохліба. Його катували, він сидів у львівській тюрмі "Бригідки", і звідти його відіслали до 27 полку піхоти для відбуття служби, хоч він був з річника 1898 і військовому обов'язкові не підлягав. Поляки знали, що він був членом УВО. Від нього про УВО нічого не довідались, тому відіслали до війська. У війську він скоро поробив секретні зв'язки з нашими певними хлопцями, і в цілому IV-ому корпусі польської IV-ої військової округи ми мали свою сітку. Той корпус на 75 відсотків складався з вояків українців.

За два тижні почала до чотара Садового приходити пошта. Розкриття пошти могло наробити багато халепи. Отже треба було берегтись цензури. Начальником полкової пошти був уже сивий хорунжий Домброва. Це старий вояк російської армії, дуже ревний поляк. Під його зарядом був і полковий арешт. Його помічником був наш земляк з Ходачкова Малого фрайтер Іван Івасечко, що тепер живе в Торонто. Це гарна й чесна людина та добрий українець.

І ось, щоб забезпечитись перед цензурою, ми спрямували пошту від своїх людей з краю і з закордону на моє прізвище. Івасечко вибирав кожний мій лист з пошти, ще поки вона попала в руки Домброви, і передавав мені.

Отже ми будували нашу військову організацію в польській армії.

У тому часі в усіх полках у Ченстохові служило понад 5 тисяч українців. Це була велика сила. Багато з нас знайшло зв'язки з польськими робітниками, з провідниками цехів. Ми поглиблювали той зв'язок, як могли, і підсилювали їхнє наставлення та їхню боротьбу з польським урядом та державними законами. Вони нам довіряли і, маючи нас за собою, змогли вийти в травні 1924 року на страйк та заблюкувати на три тижні всі заводи в місті. Вони зупинили на три дні і залізничий рух на лінії Лодзь-Варшава-Краків.

22. ДЕМОНСТРАЦІЯ НА МОГИЛАХ БРАТІВ

На Зелені Свята 1924 року ми зібрали всіх наших добрих співаків і поїхали три кілометри за місто на цвинтар-парк, що звався “Кулі”. Літом у тінях того парку тисячі людей шукали відпочинку.

На “Кулях” були не лише гроби, хрести, мармурові статуї і плити, там були чудові алеї, дерева, сосни, розкішні квіти й лавки, як у модерному парку. Ми також заходили туди й раз через огорожу вдалось нам доглянути жовті піскові могилки з похиленими дощечками замість хрестів. Та частина цвинтаря була заросла буряном, обведена колючим дротом і вбого сіріла серед розкішної природи, наче місце вічного спочинку прокажених. Там були сотні табличок і на кожній було написано: “Єнєц українські”.

Ось де спочивали сотні славних бійців нашої української армії, наших друзів, наших товаришів по зброї з років 1918—1919, яким припало нещастя попасти в польський полон, перейти жахливі катівські знущання “демократичної” Польщі. Чи знають їхні родини, їхні батьки, де спочивали кості їхніх рідних? Чи хто завітчає на Зелені Свята їхні могили?

Це відкриття нас усіх схвилювало. Це ж був цвинтар українських невільників у Польщі. А ми,

їх брати й товариші, носимо сьогодні однострій ворога, що їх помордував! Чи не глум долі?

10 година ранку. Наші Зелені Свята. Того дня ми не пішли до церкви, бо там відправляв Службу Божу знаний польський хлібоїд о. Ільків. Ми зібрались на цвинтарі українських полонених. Капраль Паперовський читає молитву і панахиду. Він знав дяківство. Ми стояли на струнко й молились.

— Вічна пам'ять! — кінчає Паперовський. У слід за цим по цілому цвинтарі й дооколишніх пісках понеслась наша сумна мелодія “Вічна пам'ять”!

Наш тенор Костишин почав, а ми підхопили дружньо “Чуєш, брате мій, товаришу мій”. Пісня наче тиха розмова з тими, що погинули, накрила їх бідні запущені могилки.

Ми співали й не стямились, як нас оточила маса цікавих слухачів та почала оплескувати. Вони в житті такого не бачили й не чули. Десь узялась і польова жандармерія. Чергового дня всі ми стали до карного полкового звіту. Той звіт мені довелося закінчити перед командиром дивізії.

Хто зна, як була б для мене справа закінчилась, якби так мій комендант сотні та ад'ютант полку не зложили про мене доброго свідoctва з служби та переконали старого генерала, що це наш народній звичай велить віддати загиномулому воякові пошану на його могилі на далеких чужих землях.

— Українські Зелені Свята — це день пошани для полеглих вояків, — так я вияснив командирові дивізії жандармське обвинувачення.

Моя заява зробила помітне враження на старого генерала.

— Вояки - воякам! — сказав він. — Це гарний звичай, але з уваги на наш військовий регулямін надалі такі зібрання забороняються!

— Капраль, я щось того всього не розумію! — сказав адьютант полку капітан Опелінський, коли ми опинились на хіднику.

— Ну, а до того цілий той Садовий... — додав ще поручник Капковський, комендант сотні.

За яких три тижні наші казарми оточила польова жандармерія. Переводили основну ревізію, почавши з першої сотні. Перевіряли ліжка і приватні речі кожного вояка, до листування включно.

— Хтось з наших у Лодзі або в Скерневіцах “сипнувся”! — шепнув мені Садовий у магазині. Я відразу забрав від нього жмут паперів, долучив свої і кинув у муровану піч, підпалив, тоді зібрав попіл у газету та всипав в умивальню. Пустив на це струм води, і вся справа пропала. Поки жандарми дійшли до 6-ої сотні, в нас справа була в порядку. Вони перекинули гори магазинових зіставлень, рахунків та рапортів, сотні одностроїв і пішли з нічим. Ми стали обережніші.

12 жовтня викликав мене комендант компанії, погостив цигаркою і сказав, що хоче зі мною говорити у важливій справі. Я насторожився. Він почав з того, що незабаром мій річник буде звільнений із служби, і він хотів би, щоб я залишився професійним мундировим підстаршиною в рангу сержанта, або мене перенесуть до другої кулеметної чоти як інструктора.

— Учора, між іншим, говорили про вас на зібранні старшин полку, але через той інцидент із співом на цвинтарі ви мали б змінити свій грецький обряд на римський, — сказав він і пильно на мене глянув.

Я врадувався вісткою про звільнення, ввічливо подякував комендантові за пропозицію і... почав приготуватися до відходу з війська.

23. РОЗКРИВАЮТЬ МОЇ ЗВ'ЯЗКИ З УВО

29 жовтня 1924 року я вже був дома. Знову став на старе місце праці, як економ на фільварку поміщика Лева. Повний сили і надій, я цілістю віддався хліборобській праці.

Несподівано прийшла вістка, що мій батько Федір, що мав тоді 62 роки, та дядько Семен Шарик, що мав 71 років, вертаються з заслання з Сибіру. Вони опинились у містечку Копайгород коло Волочиськ і не можуть перейти совєтсько-польський кордон на Збручі. Просять допоміж при переході, щоб бодай могли зложити голову коло родини в рідному селі. Таке говорили слова на куску старого пом'ятого паперу, писані невправною важкою рукою батька.

Ми зробили родинну нараду. Зложили трохи грошей, щоб рятувати з совєтського "раю" батька й дядька. Вони десяток років карались по Сибірі, чотири роки йшли пішки звідти додому. Справу перебрав у свої руки Ваврик. Порадившись з нами, він зголосився до служби в прикордонній поліції й за три тижні вже став поліцаєм у містечку Тарнарода над Збручем. Знайшов зв'язок з пачкарями й конокрадами. За 70 золотих та деякі полегшення для переходу кордону й своєї торгівлі, вони зобов'язались доставити батька й дядька на польську сторону Збруча.

Так і сталось. Мій батько, а згодом і дядько, вже в перших днях грудня були дома. Ваврик, щоб не служити Польщі серед наших людей, перенісся на північний схід під литовський кордон, де його пізніше захопила друга світова війна, а далі концентраційний табір у Дахау в Німеччині.

Я часто бував у Тернополі. Там зустрічався із своїми військовими товаришами, як от поручник Огар, чотар Міхенко, старший десятник Петро Ткачук та інші. Зустрічав я там і друзів із служби в польській армії. Ті зустрічі приносили завжди нові і складні завдання для УВО. А тимчасом рух, що його започаткувала УВО, переростав уже голови місцевого проводу. Він набирав спонтанности й охоплював молодь на селі. Український революційний рух починав де-далі кріпшати.

Мій скромний дім на фільварку став переходною станицею для членів УВО. Ночами з'являлись невідомі люди, називали кличку й зникали в моєму трикімнатному мешканні нераз і на два — три тижні. В нас уже були дві донечки, а дружина була вагітна й сподівалась пологів на січень 1927 року. Вона знала небезпеку, яка висіла щоденно над нами, якби поліція попала на слід криївки. Вона обережно мене вмовляла припинити це, а далі попала в нервовий розстрій, який почав впливати і на мене. Також і мій прадедавець, який колись “не помічав” моїх численних кузенів, почав робити натяки, що мені колись доведеться кінчати в тюрмі, а йому опинитися в поважному клопоті. Ті натяки мене дратували і я почав розглядатись за можливостями, як би то інакше справу покерувати. Положення стало не-

стерпним, і я втратив такий потрібний у родинному житті спокій.

Уночі з 2 на 3 вересня 1926 мене збудив стукіт у вікно. Я побачив крізь вікно високу постать закутану в дощовик.

— Михайле! Скоро відчиняй!

Я відчинив і на порозі станув мокрий від поту й дощу знайомий мені з війська чотар Гриць Палій. У темноті я дав йому їсти. П'ючи молоко й кусаючи кліб, він розказував, що поліція випустила за ним гончі листи і, від Стрия почавши, наступає йому на п'яти. Оце в Тернополі чудом вирвався їй з рук і добився сюди. Він сказав мені, що його обов'язково треба перекинути за Збруч.

Тимчасом битим шляхом ходили та їздили по два-три польські поліцаї. А на піддашні поміщицького шпихліра сидів мій гість, курих цигарки та читав книжки й газети.

Десь за тиждень усе втихло. Була субота. Ми вийшли прогулятись. Наче з-під землі виріс мій дідич і познайомився з моїм новим "кузеном". Запропонував прохід до села на "гальбу" пива.

Рад-не-рад ми пішли з ним до "Кулка рольничого" й сіли в окремії кімнаті. Розмовляємо. Не випили ми й половини пива, як двері відкрились, і на порозі з'явився місцевий комендант поліції та два поліцаї. Комендант увічливо привітався з дідичем і зі мною та зупинив свій допитливий погляд на Палієві, якого я представив як свого кузена. Поліцаї вийшли до глітного "кулка", а комендант попивав зубрівку й не зводив очей з Гриця.

Гриць прибіл, а моє серце гепало як навіжене, мовби з грудей хотіло вискочити. Тікати — це було б самогубство, хоч я бачив, як Гриць крадькома міряв очима розміщення вікон і дверей. Дідич говорив з комендантом поквално, немовби з глузду з'їхав, і випивав з ним чарку за чаркою. Ситуацію мимоволі врятував місцевий війт. Він, підхмелений, увійшов у кімнату й мов ведмідь схопив коменданта в обійми та почав його цілувати як дівчину. Заскочений поведінкою війта комендант почав боронитись, і поки я зміг вільніше відіхнути, Гриць щез з кімнати як камфора.

“Слава Тобі Господи!” — подумав я.

Тимчасом комендант схаменувся, але вже було пізно. Серпнева ніч на віки закрила сліди Гриця.

Прийшла неділя. Комендант конечно хотів знати, де є мій кузен. Я крутив як умів, але він витягнув з торби гончий лист і тицьнув мені його перед очі. Далі не було що говорити.

Маючи на увазі допомогу, яку він діставав від Панька Залеського з фільварку, а далі, мабуть, і те, що він дав змогу вискочити з рук такій рибі як Гриць, комендант, ніби погрожуючи мені, запропонував, щоб я зник з овиду.

Я обговорив справу з дідичем, і за тиждень він вручив мені готовий паспорт до Канади.

24. ДО КАНАДИ

Таких як я, було багато. Тисячам, а може й десяткам тисяч на рідній землі не вистачило місця, щоб жити, ні повітря, щоб дихати. Наче біблійним жидам, нам стелилась мандрівка в далекі світи, щоб спокутувати гріхи й політичні промахи не тільки далеких предків, але й наші власні, сучасної генерації років 1918—1920, що жила більш мріями, як дійсністю.

У кожному більшому містечку Галичини появлялись у тому часі бюро канадійських перевозових компаній і їхніх агенцій. На головних вулицях міст видніли великі вивіски: “Кенедієн-Паціфік-Шіп-Ко”, “Байт-Стар Лайн”, “Ред-Стар-Лайн”, “Кюнард-Лайн”, “Балтік-Амеріка Лайн” і цілий ряд інших, що приманливо кликали шукаючих волі й хліба українців у вільну землю Канади. У кожному селі було досить молодих і здорових людей, що хотіли потрапити до тієї обітваної землі. Магічне слово “Канада” не сходило з уст. До таких шукачів волі й хліба прислався 19 серпня 1927 року і я.

Було це на Спаса. В церкві святили яблука й груші. Моя скорбна дружина святила їх дрібними сльозами.

Того дня по обіді я вже стояв у довгій черзі “канадійців”, що з кошами й валізами товпились перед бюро “Балтік-Амеріка Лайн” у Тернополі. Ото

стою в черзі, а очі мої бігають по обличчях моїх співтоваришів. Всі вони молоді, як і я, задумані, кидають поглядом по будинках свого повітового міста, ніби числять їх. Може, це останній раз?

Що заставило нас покидати рідні садиби, молодих жінок, дрібних дітей, продавати або в застав давати може й останній кусок землі й на лихварські відсотки позичати доларів, або й випродувати все, що можливо було продати? Все тільки для того, щоб купити так звану "шіфкарту", оплатити всі драчки польської бюрократії, від сільського війта почавши й на повітовому старості кінчаючи, давати хабарі отак з-під поли, попід урядничий стіл. Аж після тих усіх митарств кожний з нас мав право бути кандидатом на канадійця і з паспортом у руці стати в чергу перед канадійським перевозовим бюро. А повз нас, наче у війську фрайтри, бігають канадійські агенти, числять, перечислюють, щупають долоні, чи досить мозолів має кандидат на канадійця. Не треба було аж надто великої фантазії, щоб додуматись, що нас чекає в новій землі.

Зближався час виїзду. Під проводом агентів ми прийшли на станцію та залягли перон. А з прибуттям поїзду почалась трагедія. Люди поділились на родинні гуртки, жалібно хлипали. Тут стискались в обіймах, там інші цілувались, лились прощальні сльози. До колін молодих батьків липли малі діти, рученятами сіпали штани, халяви, цілували батькові руки та із зворушливим голосінням благали:

— Тату, не лишай нас, не їдь!

Щасливі були ті, в кого були тільки батько, мати, сестра чи брат або й нікого не було. І досі пам'я-

таю, як упав оклик: “Всядаць!” Залунав різкий свист кондуктора, пронизливо загуділа льокомотива. Тоді з гуртків у білих селянських хустках вирвався крик. Хто крізь вікно вагону кидав рукою останній поцілунок, хто осторогу договорював, де хто давав останню пораду, аж поки шум поїзду не заглушив усе. А колеса вагонів щораз чіткіше вистукували свою ритмічну мелодію, безконечний супровід емігрантської мандрівки в далекий незнаний світ.

На хвилину людський табір у вагонах завмер. Стало тихо... В очах мандрівників іскрились сльози, а уста шепотіли молитву.

На кожній більшій станції долучувалось до нас усе більше й більше молодих людей. У Львові вагони виповнилися по береги.

Заходило золоте українське сонце. Тернопільці стали в коло й заспівали:

Прощай же кохана, я не пропаду!
Прощайте нам сестри, браття!
Ми їдем в далеку Канаду
Шукати вільного життя!

До нас долучився весь вагон. Пісня набрала сили, перемінилась у скаргу й бальзам, що лікує біль і тугу мандрівної душі. Ми познайомились автоматично, без формальностей, знали вже себе по усмішці, по очах. Між військовиками почались звичайні розмови: в котрому корпусі, бригаді, полку чи курені служив, був на Великій Україні, за Збручем? Піхотинець, кіннотчик чи гармаш? Видно було, що до Канади їхали в більшості самі молоді чоловіки, ко-

лишні вояки української армії, яким силою вирвано зброю з рук, але яких духово не переможено.

У Варшаві наші транспорти стали масові й глітні. Загнали нас до будинків на “цитаделі”, поділили на групи за назвами перевозових компаній. Агенти ще раз провірювали наші долоні, чи була в дорозі з них не щезли мозолі, потім перевірювали, чи долари на показ готові, і тоді голосно остерігали: “Бережіться злодіїв!”

І не диво, бо ж ми були в столиці Речі Посполитої Польської.

Проскочили ми кумедно викресним куском німецької землі, що звалась тоді “Коридором” і опинились у Вайгерові. Тут побачили море, і туга за Україною ще більше окутала душу. Тут нас знову зігнали як овець до польських емігрантських павільйонів, стригли, голили ніби кандидатів у монахи, ще видерли від нас по золотому на повітряні сили польського “моцарства”, і нарешті ми опинились на самому березі Балтику, в тодішньому вільному місті Данцігу. Малими моторівками нас перевозили до великого пасажирського корабля “Естонія”, що, наче велетень-парубок у танці, колихався на глибині моря. Гусаком увійшли ми на палубу корабля, на борті якого було написано “Балтік-Америка Лайн”.

Чи була не помилка? Ми ж їдемо до Канади, а тут написано Америка. Та що буде, то буде, кажуть хлопці. Так чи інакше, а нам усміхається воля. А це є якраз те, в ім'я чого ми покинули родини, рідний край і пустились перепливати Балтик і Атлантик.

Ото вже вісім діб наша "Естонія" бореться, тріщить і стогне під ударами могутніх хвиль-гір Атлантику. Люди хворіють на морську хворобу, насамперед жиди, які їдуть до Америки. Низька й сувора квота до тієї казкової країни, мабуть, до них не відноситься. Той народ уміє обходити, а то й перескакувати всякі квоти й навіть державні закони найсильніших країн світу. Двотисячрічна мандрівка по світі навчила їх розуму, національної єдності, дисципліни й віри у свої власні сили.

Одні хворі стогнуть, інші по-молодецькому співають, так наче б ото козаки на байдаках плывуть, колишуться на білих гривах бурунів.

Пізнім вечором 2 вересня 1927 року заїхали ми до Галіфаксу в Канаді. З берега десятки тисяч електричних світел вітають нас тепло, ніби запрошують у цю благородну гостинну країну. Ми не спали до ранку. Кожний по-своєму старався розгадати свою долю, яку зготовила йому нова й вільна земля.

25. ЗУСТРІЧ З ЗЕМЛЯКАМИ

Рано сходимо містком на землю. Проходимо коридорами іміграційних канцелярій, полагоджуємо всі вимоги законів і приписів, дістаємо стемпльовані картки вступу.

Моя картка має число 13. Не люблю того числа. Що ж воно мені ворожить?

— Дванадцять літ горюватимеш! — каже мені гуцул Іван з Надвірної.

— А що далі? — питаю його ніби ворожбита, зажурений тринадцяткою.

— Потім привикнеш і добре тобі буде! — відповідає гуцул, а гурт хлопців вибухає сміхом.

Ну, що ж, від призначення не втечеш. Хай діється воля Божа. І я вхожу в залізничний вагон. Їдемо до Монтреалу.

З Монтреалу нас спрямовують на захід, до Манітоби, Саскачевану, Алберти. Їдемо, кажуть, у степові провінції, на землю. Радіємо всі, степ любимо, ми ж діти землі.

По дорозі до поїзду входять гурти людей різного віку, з великими "бегами"-наплечниками, до яких поприкріплювані великі блискучі пилки й сокири. Деякі з них уже старшого віку, вусаті, вітрами й сонцем засмалені. Вони розміщуються між нами, і, на диво, чуємо з їхніх уст нашу рідну мову. Радіємо

ними, бо ж це наші люди, старі канадійці, і напевно в часі подорожі дадуть нам практичні поради, як починати нове життя в Канаді. Земляки теж зацікавилися нами, навіть почастивали нас цигарками, а охочих горілкою, та вкінці газетою “Робітничими Вістями”. Від наголовків тих “Вістей” ми скам’яніли й своїм очам не вірили. Як це так? Канада тисячі миль від Москви віддалена, але і тут хтось посіяв оте московське зіллячко облуди, злоби, крові та нечуваного визиску наших людей. Комунізм — це московська отрута. Ми її покушали й ото від неї світ-за-очі віддалювались.

Почали ми товаришам подорожі вияснювати, бо ж вони жили в Канаді й того московського добра не зазнали. А тут нам у відповідь:

— Неправда! Брехня! — зарепетували вусаті дядьки, попиваючи горілку з пляшок. — Комунізм — це спасіння трудящих, це ж він Україну визволив з царської неволі, віддав землю селянам, а фабрики робітникам, він несе соціяльне визволення всім людям і смерть усім капіталістичним акулам та їх прислужникам, таким, як ось ви тут.

Та ще й інше ми почули від них, мовляв, ще морська вода на нас не висохла, а ми вже готові служити канадійським панам так, як служили польським. Говорив це, здається, агітатор-комуніст, яких 35 років, що назвав Снятинщину своєю батьківщиною.

— Чекай, Іване! Тримай бики! — гукнув здоровенний Ілько Зільницький, гармаш 10-го полку УГА. — Ти кому блахмана напускаєш, ти блазне московський? Що Україні ми служили, це правда!

Служили вірою й правдою та готові ще послужити до кінця життя. Але за польських панів, от вже вибач! Польські пани, білі вони чи червоні, такі самі, як і московські, були, є та будуть для нас нічим іншим, як катом, кривавим езекутором та експлуатором. Чи знаєте ви, блудні сини, що на Наддніпрянській Україні прокляттям лягла московська сарана, на наддністрянські ниви насунули голодні мазури, а ви і ми мусіли покидати наші доми й родини, щоб шукати життя в Канаді? Ми три роки чесно боролись проти них, грудьми заступали їм дорогу. Так що? В Україні було багато отаких “філософів”, як ви, і тому нас вороги перемогли. Забрали нам хліб, а тепер збираються ще й повітря нам забрати, щоб ми й дихати не могли! — Ілько мов залізом ударив п'ястуком у стіну вагону.

Між комуністами роздвоєння:

— Правду каже земляк, — признають одні.

— Бреше песій син! — кричать другі, а з ними й агітатор. Поки ми спам'ятались, він вихопив з басага сокиру й кинувся на Ілька. Ми негайно схопили напасника між себе. Счинився галас, з'явився кондуктор і керівник поїзду. Вони вислухали старих канадійців і забрали їх з собою, а нам ніби на прощання кинули:

— Ду нот файт, бойс! (Не бийтеся, хлопці).

По тому випадку ми побачили, що нас чекає на громадсько-політичному полі в новій землі. Вони зорганізовані, — ствердили наші — отже висновок, що і собі треба організуватись і їхній брехні протиставити українську правду.

26. ЗА ХЛІБ І ВОЛЮ

У тому часі життя в Канаді справді не було легке. Політичної свободи було досить, зате допекла нам економічна депресія. Початкові роки для нас, другої з черги української іміграції, були дуже важкі. Країна входила тоді в часи повоевнної кризи, і це відчули найбільше оті всі новоприбулі люди другої іміграції. Щасливі були ті, кому вдалось приміститись на т. зв. секції, тобто на важкі роботи коло залізниць, чи десь притулитись у місті. Але багато з нас розбрилось по фармах і стали фермерськими робітниками.

Під час молочення, що тривало 3 до 4 тижні, добрі фермері платили робітникам по 5 до 7 доларів денно, а в бідніших, переважно наших, фермерів платили і по 3 до 5 доларів на день. День робітника починався о годині 4 ранку, особливо для тих, що працювали коло коней, а кінчався о годині 6 вечора, як фермер був німець чи англієць, а в українського фермера такий день кінчався і о годині 11 ночі.

По жнивях наставала тишина. Кому конечно було треба робітника, то наймав його за 15 чи 20, а зрідка за 25 доларів на місяць, а більшість робітників працювали за харчі, або як тут казали “за борд”. Додавали часом ще робочий одяг чи рукавиці.

Зима була важка. Від досвітку день починався з варення “чапу” й кормлення стада свиней, потім кормлення коней та корів, чищення стаєн, а тоді аж приходив сніданок. Далі брали пили та сокири й ішли в ліс рубати “логи” на дошки й дрова на опал, а то й чистити ліс взагалі. Глибокі сніги, дошкульний холод і пів або й цілком дарова праця робили своє. А з краю приходили благальні листи від беззахисних родин. Там вірили в добрі заробітки в Канаді, і треба було віддавати ті гроші, які кожний позичив був, як їхав до Канади. Діти чекали на хліб, одяг. Ніхто не знав, як важко було заробити доляра в Канаді, що нераз треба було позичати центи на поштовий значок, щоб написати додому листа. В листі, замість доларів, були лише несміливі надії, що, мовляв, весною, може, буде краще. Неодин готовий був пішки вертатись додому.

Вечорами ми збирались і читали газети: “Український Голос”, “Канадійський Фармер” та “Українські Робітничі Вісті”. Ті останні вихвалювали робітничо-селянську владу в советській Україні понад усе. Мали добрих спеціалістів від неправди й перекручування фактів. Редактори так зручно розхвалювали советський “рай” на тлі страшної кризи в Канаді, що багато незорієнтованих і збаламучених фермерів почало їм вірити. У біді це були дуже солодкі слова. На різних зборах комуністичні агітатори розхвалювали своє. Між українцями траплялись такі, що ставали по їхньому боці й почали бачити в комунізмі справжнє спасіння, а комуністичних горлачів уважати своїми провідниками. Інші, що знали дійсність, не піддавались московській

спокусі. До таких належали і ми. Агітатори вмисне промовчували третю і основну сторінку дійсности, а саме золоту середину, між правою і лівою крайністю, на якій завжди спочиває рівновага й лад у державі.

Не зважаючи на обставини й безробіття, ми завжди й усюди виступали проти комуністичної облуди й скрізь поборювали московських агентів, що підшивались під українців і цим оплюгавлювали добре ім'я українців у Канаді.

У краю тимчасом українська визвольно-революційна боротьба кріпшала. Вела її УВО. Пішли процеси, розстріли, вішали наших друзів, безпомічні були наші інваліди, безпомічною була "Рідна Школа". Всі вони просили помочі.

Комуністична преса в Канаді, що друкувалась українською мовою, болотом обкидувала всю визвольну боротьбу в Україні. Придумувала їй і її борцям такі назви, що нормальним розумом не придумав би ніхто. Особливо оплюгавлювали бувших старшин та вояків українських збройних сил. Треба було організуватись і ставити спротив тій московській затії та організовано допомгти визволенню України з ярма.

Це й було причиною створення Української Стрілецької Громади — УСГ в 1928 р. Перший почав організацію УСГ Вінніпег, далі Торонто і так з часом аж 19 станиць колишніх українських вояків стануло до бою проти ворога.

Я став членом Відділу УСГ в Едмонтоні 29 серпня 1929 року. З того Відділу між іншими і я по-

чав свою організовану працю для добра українців і для добра Канади. Одночасно кожний з нас ніс, як міг і вмів, поміч визвольній боротьбі в Україні. Я пішов був між народ як безплатний організатор Українського Національного Об'єднання — УНО. Ідучи від міста до міста, з фарми до фарми, я пізнавав ближче не тільки наших робітників, але і фермерів, купців та професіоналістів. В акції я стрічався віч-на-віч з безпосередньою дією комуністичних агітаторів, які в Канаді діяли тими самими агітаційно-пропагандивними методами, що їх вживали в Україні в роках 1918 - 1920. Їх нищівна робота була страшна в наслідках.

Комуністи діяли проти уряду, проти законів, проти життєвої системи Канади. Починали від оди-ниці, від родини й ішли все в глиб. Вони нищили людські душі, вливали туди їдку отруту проти всіх принципів, святощів людського життя й проти са-мого Бога. Хоч і між іншими національними гру-пами в Канаді було також багато комуністів, які видали з себе навіть провід на цілу Канаду, укра-їнців було між ними таки найбільше. Хоч Тим Бак був провідником комуні, то роботу виконували українські комуністи. Всі в Канаді знали, що укра-їнські комуністи добрі для чорної роботи. До про-воду їх не допускали. Всі знали, що українці — це тільки несвідоме сліпе знаряддя в руках хитрих агентів Москви.

Їхні напади на спокійних людей, їхні бійки й провокації проти українців, що не думали по-ко-муністичному, в першій мірі проти членів УСГ і УНО, були розраховані на знищення доброго укра-

їнського імені та на поганьблення української вільної боротьби перед усім світом. Москва хотіла світові доказати, що нема що з українцями рахуватись, бо це темна неспокійна маса без принципів, без конструктивних тенденцій, що все спрямовує на знищення. Вони намагались доказати, що українці навіть не вміють спокійно поводитись самі між собою чи при праці. Комуністичні боївки дбали про те, щоб ані одне українське зібрання не відбулось спокійно, а агітатори підливали оливи до вогню.

Виглядало, що, крім церковних парохій і незначних ще національних організацій, у Канаді не було українців, а були тільки люди української крові на службі Москві. Тому вся Канада дивилась на українців як на московських червоних прихвостнів, що жили тут, щоб Канаду підкорити Москві.

Треба було поставити цьому край. За те взялась Українська Стрілецька Громада з поміччю інших національних організацій. Заступили дорогу комуністам колишні вояки українських збройних сил, що жили в Канаді. Хоч їх не було багато, але вони з'єднали собі багато симпатиків, що діяли так само, як і вояки, тобто були вояками по духу. Це були члени УНО, це були канадійці українського походження, це були вірні різних українських церков та організацій, яким завжди лежало на серці добро української спільноти в Канаді, України й Канади. Часто це були люди без середньої чи вищої освіти, але щирого серця й вояцького духа. Вони своїми вчинками віддзеркалювали в Канаді благородність і чесність українців, шляхетність української душі, та перекрашували на жовтоблакитне

те, що московські агенти вже встигли були помалювати на червоно.

Едмонтон, Калґари, Саскатун, Вінніпег, Реджайна, Мусджо, Форт Віліям, Джералдтон, Содбури, Монтреал, Кіркленд Лейк, Торонто, Тимінс, Ст. Кетеринс, Норанда та інші більші й менші оселі бачили й пережили боротьбу українців з Москвою в Канаді. Боролись люди праці, що на хліб заробляли чи то тисячі стіп під землею в копальнях, чи по фармах і фабриках, а вільний час присвячували боротьбі проти інфільтрації комуні.

Коли Канада опинилась на фронті другої світової війни, вони відкрили їй свою душу. Молодші пішли в армію на оборону Канади, старші виконували службу в запіллі. Нераз за останній грінш закуповували вони державні бонди оборони.

Канада вийшла переможно з війни, вона оборонила не тільки свою волю, але і волю значної частини світу. В тому немала заслуга українців, а між ними колишніх українських вояків, що зуміли відкрити очі незорієнтованій робітничій масі, і вона пішла служити не комуні й Москві, а Канаді й вільному світові, та стала в обороні правди так, як за неї стояли колись на полі бою чи в підпіллі українські вояки.

Бо що таке вояк? Вояк це людина, що має найбільше обов'язків і найменше прав. Вояки це люди, що воліють носити на плечах зброю і наплечники, ніж кайдани неволі.

І коли український нарід не зник з лиця землі, го тільки завдяки тому, що він завжди видавав із себе велику скількість справжніх вояків.

Цікаво відмітити, що навіть у далеких чужих землях, куди б то доля не загнала українців, вони, розбудовуючи нові родинні гнізда, одночасно стають у ряди збройної сили тих країн і жертвенною во-яцькою службою сплачують країні довг за громадянські привілеї й свободу.

Чим іншим можна пояснити такий високий відсоток українців у рядах канадійської армії в часах другої світової війни? Чи ж не з них вийшов власник найвищого військового відзначення британської імперії "Victoria Cross" сержант Филип Коновал з Оттави, т. зв. учасник війни ч. 1?

Бо що інше заставило молодих хлопців українців народжених у Канаді зорганізувати в часі економічної депресії Українську Літунську Школу при Філії УНО і МУН в Ошаві, Онт.?

А треба знати, що ця школа впродовж двох років мала поважні успіхи. Вона вишколила около 30 літунів, які згодом знайшлися в бойових літунських формаціях Канади, коли вона опинилася у війні.

Багато з них, як літуни-бойовики, досягнули високі старшинські ступені, як ось полк. Василь Заліщук, що тепер живе в Торонто, Онт.

Їхнім інструктором був літун Антохів з Форт Віліям, Онт. Мені ж припала честь бути їхнім авіаційним референтом.

Нашу Літунську Школу в Ошаві підтримувала Українська Стрілецька Громада і УНО Канади. Пожертвами свого членства вони закупили вишкільний літак "Євген" (Коновалець), який разом із школою ми передали канадійському урядові після вибуху війни.

У тій школі також виховувалися і вправлялися наші молоді спадуні-парашутисти.

Усім відомий українець з Вінніпегу Шунь був одним з головних інструкторів у першій військовій школі спадунів канадійської армії того часу.

З великим призначенням для українців писала канадійська преса, коли наша ошавська Літунська Школа влаштувала в липні 1939 р. велике літунське свято з повітряними пописами літунів і спадунів у Содбури, Онт., на якому було поперх дві тисячі учасників, з представниками місцевої влади й преси.

Такі почини в літунстві мала теж українська молодь в Америці.

Дивлячись сьогодні з віддалі часу, ми наглядно бачимо ті величезні здобутки й осяги нашого народу на вільній землі Канади.

Український геній, благородність української національної душі, здібність і питомі чесноти нашого народу — з'являються скрізь там, де тільки українська нога стане на вільну землю, в якій діють вільні народні закони.

Такою землею є для нас Канада, справедливим законам якої ми завдячуємо те все, чого ми не змогли виконати на рідній землі, де панує чужа, московська неволя. Важкою, мозольною працею платили українці за кожний свій здобуток на цій гарній землі, в яку сіяли своє здорове зерно.

Шістдесят кілька років — це розмірно короткий час, щоб добитися таких великих успіхів, що їх здобули українці на полі релігійно-церковному, культурному, політичному й економічному.

Сотні церков, кілька катедральних, із своїми ієрархами, інститути, тисячі національних домів і домівок, у яких наші організації ведуть культурно-освітню працю, сотні хорів і Рідних Шкіл, десятки часописів та журналів, два музеї, українські катедри в університетах Канади.

Підприємства українських купців ростуть, між ними є вже і мільйонові.

Коли ж до цього додати земельні посілости українців на широких степах Канади, будинки й інші посілости по містах, де працюють численні наші лікарі, фармацевти, адвокати, інженери та інші професіоналісти, — тоді наявно бачимо, чого бракує нашому народові на його рідній землі, і за що українці так розпучливо боролися і досі боряться.

Висновок ясний: який був би сьогодні український народ, а може й увесь світ, якби так розумів нас культурний Захід у 1918 - 20 роках та допоміг нам був закріпити здобуту вже вільну демократичну державу, без якої тривкий і справедливий мир у тій частині світу не тільки неправдоподібний, а й узагалі неможливий!

Маючи на увазі українські здобутки й дальші можливості в цій прекрасній вільній землі, не можемо відкласти пера, не висловивши своїх почувань, які глибоко залягли в моєму серці й душі:

Живи нам на славу, Канадо!

Хай гомоном волі шумлять Твої моря і ріки.

Ти для кривджених в світі надіє, принадо.

Богом будь благословенна на віки!

Кінець.

З М І С Т

1. Різними шляхами	5
2. З денікінцями	9
3. У шпиталі	15
4. Відмовляємо послугу Денікінові	22
5. Большевики в Одесі	26
6. Шевченківська демонстрація	30
7. Сотник промовляє	37
8. У соціалістичному клубі	42
9. Політична розмова	46
10. На большевицькому фронті	51
11. Бій у Козятині	55
12. У польському полоні	62
13. "Даймо Варшаву!"	66
14. Боронимо Варшаву	70
15. Московська орда тікає	74
16. Польська зрада	78
17. На жандармському допиті	82
18. Розбудовуємо українську станицю	86
19. Українська Військова Організація	90
20. У польській армії	93
21. УВО діє	98
22. Демонстрація на могилах братів	102
23. Розкривають мої зв'язки з УВО	106
24. До Канади	110
25. Зустріз з земляками	115
26. За хліб і волю	118

Ваші зауваження про цю книжку просимо надсилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ВИДАННЯ

КЛУБУ ПРЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

I СЕРІЯ

- 1—2) О. Гай-Головко: „ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ” — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
3—4) В. Чапленко: „ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ” — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
5) Іван Смолій: „КОРДОНИ ПАДУТЬ” — повість, один том. Ціна \$1.50.
6) Юрій Тис: „ШЛЯХАМИ ВІКІВ” — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
7) Л. Мосендз: „ЛЮДИНА ПОКІРНА” — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
8—9) Рекс Біч: „ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ” — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
10—11) Василь Радич: „МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК” — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
12) Микола Гоголь: „СТРАШНА ПОМСТА” та інші оповідання. Ювілейне видання. Ціна \$1.50.

II СЕРІЯ

- 13—14) С. Черкасенко: „ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ”, роман з козацьких часів, 3 томи. Ціна \$4.00.
16) І. Лобода: „ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ”, роман з фінляндсько-більшевицької війни, 1 том. Ціна \$1.25.
17) С. Васильченко: „НОВЕЛІ”, один том. Ціна \$1.25.
18) В. Бірчак: „ПРОТИ ЗАКОНУ”, історична повість з княжих часів. Ціна \$1.25.
19) Юрій Тис: „МАРКІЗА”, істор. опов. Ціна \$1.25.
20—21) В. Лопушанський: „ПЕРЕМОГА”, повість з визвольної війни. 2 томи. Ціна \$2.50.
22—24) Сава Криlach: „САМОСТІЙНИК”, повість, 3 томи. Ціна \$3.75.

III СЕРІЯ

- 25) Я. Рудницький: 3 ПОДОРОЖІ НАВКОЛО ПІВСВІТУ. Ціна \$1.25.
26—28) М. Шарик: ДІТИ ВІЙНИ, спогади, 3 томи. Ціна \$3.75.
ПЕРЕДПЛАТА НА III-тю СЕРІЮ ЗА 12 КНИЖОК ВІНОСИТЬ \$9.00.

Наша адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.

P. O. Box 3597 Sta. B.
Winnipeg, Canada.

